

Віталій ЛЯСКА

**МІЖ ПРАГОЮ, КИЄВОМ ТА ГНЄЗНО.
ZERIUANĖ/ZUIREANI “ГЕОГРАФА БАВАРСЬКОГО”:
ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОТЕСТАРНИХ СТРУКТУР
ВОЛИНИ У РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ**

Проблематика ранньосередньовічних етнопотестарних структур Волині має доволі поважну історіографію¹, сформовану, головню, з інтерпретацій нечисленних писемних джерел – повідомлень арабських істориків, “Географа Баварського”, трактату “Про управління імперією” Константина Багрянородного, руських літописних зводів. Малочисельність, суперечливість та фрагментарність писемних відомостей спричинила появу чималої кількості гіпотетичних концепцій та історіографічних побудов, які зайняли сторінки багатьох статей та монографій. Окрім того, спадщина міжнародних конфліктів і тоталітарних режимів ХХ ст. визначила, що кожному новому поколінню польських чи українських істориків й археологів, які вдавалися до початків власної державності, зокрема певних етнокультурних проблем пізнішого польсько-руського порубіжжя, не завжди було легко ухилитися від відповіді на запитання: *якого минулого потребує майбутнє*².

¹ Деокладніше див.: Gil A. Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 r. – Lublin; Chełm, 1999. – S. 39–44; Fokt K. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru // Przegląd historyczny. – Warszawa, 2004. – Т. 95, zes. 4. – S. 441–456; Войтович Л. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э.: Начальные этапы формирования государственности // *Rossica antiqua: Исследования и материалы*. 2006. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 7–12; *Его же*. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Русин. Международный исторический журнал. – Кишинев, 2010. – № 3(21). – С. 5–11; *Його ж*. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 13–20 (та ін.).

² Волошин М. Хрест та кордон. Погані часи та хороші часи. Об’єкти християнської релігії з польсько-руського порубіжжя (Червенські міста). Минулі та сучасні дослідження // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 53, 55–56; Sikora P., Wotoszyn M. “981 – Volodimer zog zu den Ljachen und nahm ihre Städte: Peremyśl, Červen und die anderen Städte”. *Forschungsgeschichte und neuere Untersuchungen zu den Červenischen Burgen // Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009 / Hrsg. von Felix Biermann, Thomas Kersting und Anne Klammt. – Langenweißbach, 2011. – P. 239–241; Wotoszyn M. Grody Czerwieńskie – między fascynacją a zapomnieniem // *Czerwień – gród między**

Чільне місце серед писемних джерел, на яких ґрунтуються численні спроби реконструкції етнокультурної мапи ранньосередньовічної Волині, посідає “Баварський географ”. “Geographus Bavarus” або ж “Опис градів і земель на північ від Дунаю” (“Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii”), укладений на початку 870-х років у швабському монастирі Райхенау на Баденському озері, де в цей час перебував моравський архієпископ святий Мефодій з учнями³. Унікальність цього тексту визначає вміщений у ньому перелік 58 племен IX ст., втім і дублетів, з яких близько 40 належать до слов’янських народностей⁴. Серед цих етнонімів виокремлюються ті, які

Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy. Červen’ – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog. Červen’ – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra. Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки. – Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. – S. 81–82.

³ Докладніше див.: Описание городов и областей к северу от Дуная, или Баварский географ // Назаренко А. В. Немецкие латинязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1993. – С. 7–11; *Его же*. Русь и Германия в IX–X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. – Москва, 1994. – С. 35–61; *Его же*. “Хазары, русь, луколяне, венгры”: народы Восточной Европы в “Баварском географе” // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – Москва, 1999. – С. 294–295.

⁴ Наріжною проблемою локалізації цих етнонімів постає системність та послідовність викладу назв племен у джерелі, адже переконливій верифікації піддаються лише етноси в пунктах 1–13, які займали територію вздовж східного кордону франкської імперії Каролінгів. Натомість побудова другої частини джерела (пункти 14–58, серед яких племінні утворення у басейні Західного Бугу) викликає чимало запитань, до чого свого часу повернув увагу Генрик Ловмянський, окресливши перелік племен у цих пунктах як довірливий (Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego // Roczniki Historyczne. – Poznań, 1951–1952. – R. 20. – S. 51; *Ejusdem*. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1958. – T. 3. – S. 3). Діаметрально прогилежним є підхід Йоахіма Херрмана (Херрман Й. Ruzzi. Forsderer. Liudi.

Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С. 164–166. – Рис. 2) та Богдана Томенчука: Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв’язках Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 211–212; *Його ж*. Україна в геополітичному просторі IX ст. за “Баварським Географом” // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 7. – С. 58–59; *Його ж*. Баварський географ і річкові шляхи та гради в геополітиці середньовічної Європи // Карпати: етнос, людина, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2009. – № 1. – С. 54–55. Згідно з останнім істориком, перелік етносів з можливими дублетами у “Баварському географі” тісно корелюється зі сухопутними та річковими транспортними шляхами, що пролягали від франкських кордонів і Балтики до Східної Європи. Утім, якщо друга частина тексту заснована на відомостях святого Мефодія чи його учнів, то переконливішою виглядає пропозиція Л. Войтовича про базування локалізації етнонімів цієї групи на торговельних шляхах, які простягалися від границь Великоморавської держави: Войтович Л. “Баварський географ”: проблеми локалізації слов’янських племен // Проблеми слов’янознавства. – Львів, 2008. – Вип. 57. – С. 46; *Його ж*. “Баварський географ”: проблеми ідентифікації слов’янських племен // Третє “Ольжині читання”. Пліснеск. 31 травня 2008 р. – Львів, 2009. – С. 5; *Його ж*. “Баварський

з тією чи іншою долею ймовірності можна локалізувати на тернах Волині: "Busani", "Lendizi", "Zeriuani" та їх дублет "Zuireani" й "Uelunzani"⁵.

"Zeriuani"/"Zuireani": спроба обґрунтування "волинської" локалізації. З-поміж перелічених народів на увагу заслуговує загадковий етнонім "Zeriuani" (за Станіславом Закшевським⁶, Йоахимом Херрманом⁷ та Леонтієм Войтовичем⁸) чи "Zerivani" (за Олександром Назаренком⁹). Тим паче, характеристика цього етносу в "Географі Баварського" не полишає сумнівів у його домінуючій ролі на етнополітичній мапі слов'ян упродовж певного відтинку їхньої історії: "Zerivani. quod tantum est regnum ut ex eo cuncte gentes sclavorum exorte sint et originem sicut affirmant ducant" ("Серівани – це королівство настільки [велике], що з нього походять усі слов'янські народи, і ведуть, за їх словами, свій початок")¹⁰.

Проблема локалізації серіван викликала у науковому середовищі Центрально-Східної Європи жваві суперечки. Територію, яку заселяли серівани, локалізували, наприклад, на нижньому Дунаї¹¹, на острові Рюген¹², у гирлі Вісли¹³, Вісло-Бузькому басейні¹⁴ та в долішній течії Одри¹⁵. Оригінальними, проте позбавленими поважної аргументації виглядають спроби ідентифікувати етнонім "Zeriuani" з білими (лужицькими) сербами в межиріччі Вісли і Нотця¹⁶, чернігівськими чи поморськими сіверянами¹⁷ або ж деревлянами¹⁸. Жодної критики не витримують лінгвістичні інсинуації

географ": спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX ст. // Український історичний журнал. – Київ, 2009. – № 5. – С. 15.

⁵ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917. – S. 4; Описание городов... – С. 13–14; Войтович Л. "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 13–14.

⁶ Zakrzewski S. Opis grodów... – S. 4.

⁷ Херрман Й. Ruzzi... – С. 164.

⁸ Войтович Л. "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 45.

⁹ Описание городов... – С. 14.

¹⁰ Там же. – С. 13–14. Переклад цього уривка в Л. Войтовича стилістично дещо різниться: "Черв'яни, в яких одних є королівство і від яких всі племена слов'ян, як вони стверджують, походять і ведуть свій рід": Войтович Л. "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 45.

¹¹ Zakrzewski S. Opis grodów... – S. 56; Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1972. – № 1–2. – С. 21.

¹² Horák V, Trávníček D. Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii

(tzv. Geograf bavorský) / Rozpravy Československé akademie věd. Řada společenských věd. – Praha, 1956. – Roč. 66, Ses. 2. – S. 38–40.

¹³ Rudnicki M. Geograf Bawarski w oświeśleniu językoznawczym // Z polskich studiów slawistycznych. – Warszawa 1958. – S. 189.

¹⁴ Томенчук Б. Річкові шляхи... – С. 214.

¹⁵ Moczulski L. Narodziny Międzymorza: ukształtowanie ojczyzn, powstanie państw oraz układy geopolityczne wschodniej części Europy w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu. – Warszawa, 2007. – S. 563–564.

¹⁶ Lewicki T. Litzike Konstantyna Porfirogenety i Biali Serbowie w północnej Polsce // Roczniki Historyczne. – Poznań, 1955–1956. – Т. 22. – С. 18–19, 32–33.

¹⁷ Tymieniecki K. Ziemie polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze. – Poznań, 1951. – S. 7–8; Kiersnowski R. Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. – Poznań, 1951–1952. – Т. 3. – С. 98; Херрман Й. Ruzzi... – С. 166.

¹⁸ Конча С. Слов'янські племена з теренів України за описом Баварського географа // Вісник Київського національного

московського філолога Ірини Мячикової про зв'язок цього етноніму з назвою озера Червоне ("Князь-озера") у Білоруському Поліссі¹⁹.

На наш погляд, така поліваріантність пошуків ареалу розселення серіван, спричинена тим, що більшість запропонованих гіпотез відірвана від контексту джерела й позначена домінантою лише етимологічного аналізу, виведеного з топонімічного ландшафту. У цьому виявляється недостатня увага істориків до характеристики серіван у "Географа Баварського", яка, попри свою нібито легендарність, дає поважні підстави вважати "волинську" локалізацію цього етносу чи не найправдоподібнішою.

Передусім йдеться про те, що схожий сюжет походження слов'янських народів зафіксовано у творі арабського історика Абу-л-Хасана Алі ал-Масуді "Золоті копальні та розсипи самоцвітів" (947 р.)²⁰. Зокрема варто виокремити наступний фрагмент цієї праці: "...з тих племен одне мало раніше в давнину владу (над ними), його царя звали Маджак, а само плем'я називалося Валінана. Цьому племені в давнину підкорялися усі інші слов'янські племена, бо (верховна) влада була у нього і всі царі йому підкорялися..."²¹. Далі автор окреслив процес занепаду "Валінани": "...ми вже розказали про царя, якому підкорялися, в попередні часи, інші царі їх, тобто Маджак, цар Валінани, яке плем'я є одним з корінних племен слов'янських, воно шановане поміж їхніми племенами і мало перевагу над ними. Пізніше ж, пішли міжусобиці між їхніми племенами, порядок їх було порушено, вони розділилися на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі царя..."²². Попри,

університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Київ, 2012. – Вип. 16. – С. 24.

¹⁹ Мячикова И. И. "Баварский географ" и идентификация летописных восточнославянских племен // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2012. – № 8(22): В 2 ч., ч. 2. – С. 128.

²⁰ Принагідно зазначимо, що обізнаність ал-Масуді зі справами Східної Європи вигідно виокремлюється з-поміж інших арабських авторів, адже він користувався авторитетними джерелами, зокрема працями візантійських полонених ал-Джармі та Харуна ібн-Йахья, відомості яких варто відносити до 840–880 рр. (Новосельцев А. П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. – Москва, 2000. – С. 471–472; Войтович Л. "Баварский географ": спроба етнолокалізації... – С. 22), а також розповідями патрікія Іоана Анфіпата Містика (Бейлис В. М. Ал-Масуди о русско-византийских отношениях в 50-х

годах X века // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С. 27).

²¹ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (съ половины VII вѣка до конца X вѣка по Р. X). – Санкт-Петербург, 1870. – С. 135–136.

²² Там же. – С. 137–138. Характерно, що інформація ал-Масуді в загальних рисах співпадає з описом, вміщеним у реляції Ібрагіма ібн Якуба ал Ізраїлі ал ат-Туртузі, який у 965 р. здійснив подорож до слов'янських земель Центральної Європи, однак тут ім'я царя окреслене як "Maha", а плем'я названо "Wlinb'b" (Кунік А. А., Розен В. Р. Извѣстія ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и славянахъ // Приложение къ XXXII-му тому Записокъ Императорской академіи наукъ. – № 2. – Санктпетербург, 1878. – Ч. 1. – С. 67–74; Relacja Ibrāhīma ibn Yacqūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego / Pomniki dziejowe Polski: seria II / Wyd., wstępem, kom. i przekł. opatrzył T. Kowalski, przy współudziale J. Kostrzewskiego. – Kraków, 1946. – Т. I. – С. 40–41; Войтович Л. Прикарпаття в другій половині... – С. 17).

різноманітні інтерпретації локалізації "Валінани"²³ та реальності особи її царя – Маджака²⁴, все ж, можемо зі значною долею вірогідності пов'язувати свідчення названих арабських авторів з літописними волинянами, які у VIII–IX ст. були гегемоном волинської групи племен²⁵.

²³ У науковому середовищі точаться гострі дискусії навколо локалізації "Валінани" та особи її царя – Маджака. Спершу польські дослідники намагалися ототожнити носіїв цього етнополітичного утворення з поморськими велетами (*Widajewicz J. Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. – Kraków, 1946. – S. 18–21; Relacja Ibrāhīma ibn Yacqūba... – S. 48, 56*), на що доволі критично зреагували Герард Лябуда (*Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej. – Poznań, 1960. – T. I. – S. 56–62*) та Максим Жих (*Жих М. Образ славянского правителя Маджака и возглавляемого им "рода" Валинана в сочинении ал-Мас'уди "Золотые копи и россыпи самоцветов" // Вестник Удмуртского государственного университета. Серия 5: История и филология. – Ижевск, 2011. – Вып. 1. – С. 64, прим. 15–21*). Натомість, Г. Ловмянський запропонував співставити "Валінану" з західнопоморським Воїном (*Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1964. – T. 2. – S. 358*). Однак західнопоморське місто Волін з'явилось не раніше кінця X ст. і немає жодних (за винятком співзвучності назви) свідчень про існування у цьому регіоні племені волинян (*Новосельцев А. П. Образование Древнерусского государства... – С. 471; Войтович Л. Прикарпаття в другій половині... – С. 17*). Окрім того, Волін, починаючи від XI ст., набув щораз потужніших обертів у своєму розвитку, що виразно суперечить наведеним свідченням ал-Масуді. Хибує на відсутність доказів і спроба пов'язати "Валінану" з Великою Моравією (*Kuczyński S. M. Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII // Slavia Orientalis. – Warszawa, 1958. – T. 7, nr 2. – S. 224*) хоча б з тієї причини, що остання згадана в ал-Масуді під своєю власною назвою (*Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей... – С. 136, 141*). До західнослов'янського походження волинян з тексту ал-Масуді схилявся і

Володимир Королюк (*Королюк В. Д. Волынане Абу-л-Хасана ам-ал-Масуди и "Повести временных лет" // Античная древность и средние века. – Москва, 1973. – Вып. 10. – С. 139–141*). Серед сучасних гіпотез окреслення "Валінани" виокремлюється, безумовно, оригінальна, але, все ж, сумнівна, спроба Дмитра Мішина пов'язати її з венетами: *Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. – Москва, 2002. – С. 67*.

²⁴ Стосовно особи Маджака, то у літературі трапляються спроби його ототожнення з Мезамиром (*Marquart J. Ost-europäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940). – Leipzig, 1903. – P. 147*), біблійним Мешехом (*Вестберг Ф. Комментарий на записку Ибрагима ибн-Якуба о славянах. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 60*), легендарним правителем давніх сербів (*Labuda G. Okres "wspólnoty słowiańskiej" w świetle źródeł i tradycji historycznej // Slavia Antiqua. – Warszawa; Poznań, 1948. – T. 1. – S. 224–225*) чи навіть з Карлом Великим: *Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне)... – С. 67–68* (та ін.). З-поміж наведених думок виокремлюється гіпотеза Сергія Алексеєва, який схиляється до деперсоніфікації назви "Маджак". Згідно з його поглядом, це не особове ім'я, а родовий титул дулібських князів, аналогічний Мусокію, згаданому в "Історії" Феофілакта Сімокатти: *Феофилакт Симокатта История // Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы / Перевод С. П. Кондратьева. – Москва, 1957. – С. 147; Алексеев С. В. Славянская Европа V–VI вв. – Москва, 2008. – С. 148–149, 196*.

²⁵ *Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 92; Жих М. До проблеми гіпотези Волинської землі (VI – початок X ст.) // Дрогобицький краєзнавчий*

Отож, маємо усі підстави погодитися з думкою М. Жиха, що змістова паралель між повідомленнями ал-Масуді та “Баварського географа” є очевидною, адже в обох авторів присутня інформація про існування у слов’ян певного етнополітичного об’єднання, від якого виводяться інші слов’янські народи²⁶. Перспективи для роздумів, про яку ж потестарну структуру твердять джерела, відкриває концепція Л. Войтовича щодо заселення Волині впродовж VII–X ст. кількома спорідненими племенами (черв’яни, бужани, волиняни, лучани та дуліби), які періодично творили єдині політичні союзи з назвою від племені-гегемона²⁷.

Характерно, що писемна генеалогічна легенда про походження слов’ян із Волині тісно корелюється з археологічними джерелами. Вони дають підстави для твердження про прабатьківщину слов’ян перед міграційними процесами у верхів’ях Дністра та Західного Бугу, де зафіксовано поселення IV–V ст. н. е. (Ріпнів I, II, III, Черепин, Неслухів, Рудники, Березець, Стрілки II), на яких відображено перехід від черняхівської до празько-корчацької культури²⁸. Хоча Андрій Филипчук з помітним скепсисом ставиться до вірогідності “прикарпатської” прабатьківщини слов’ян, вважаючи, що до Подністер’я носії празько-корчацьких старожитностей прийшли з території властиво Волині²⁹. Так чи інакше, археологія доволі виразно вказує на причину появи серед волинської групи племен зафіксованої у писемних джерелах традиції про місцеве “народження” слов’янських етносів.

Нашу гіпотезу про “волинську” локалізацію серіван підкріплює і текст “Географа Баварського” з тим уточненням, що перелік племен у

збірник. – Дрогобич, 2009. – Вип. 13. – С. 13; *Войтович Л.* Прикарпаття в другій половині... – С. 20.

²⁶ *Жих М.* Образ славянського правителя... – С. 64.

²⁷ *Войтович Л.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 286; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині... – С. 14.

²⁸ Докладніше див.: *Милян Т.* Ранньослов’янські елементи на пам’ятках кінця IV–V ст. н. е. (За матеріалами пам’яток Верхнього Подністер’я та Західного Побужжя) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 115–124; *Його ж.* Пам’ятки з рисами перехідного періоду // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 27–38; *Циглик В.* Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов’ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю

з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – Київ; Львів, 1997. – С. 104–110; *Його ж.* До питання етнокультурної ситуації у Верхньому Подністров’ї в першій половині I тис. н. е. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 167–168; *Циглик В., Касюхнич В.* Поселення Стрілки II в контексті слов’янського етногенезу // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 231–249.

²⁹ *Филипчук А.* Міграційні процеси слов’ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер’ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень) // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 76–77; *Його ж.* “Прикарпатська” прабатьківщина слов’ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. (у світлі нових досліджень) // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2011. – Вип. 6. – С. 52–58.

другій групі джерела (пункти 14–58) укладенні не "випадково", а відповідно до чинних торговельних комунікацій³⁰. Без застережень варто погодитися з думкою Л. Войтовича, що інформація про етноніми у пунктах 33–38 ("Lendizi – Thafnezi – Zeriuani – Prissani – Uelunzani – Bruzi") могла походити з середовища св. Мефодія, адже послідовність названих племен виразно співвідноситься з відгалуженням "бурштинового шляху" від границь Великоморавської держави до берегів Балтики³¹.

До найближчих сусідів серіван належали "Lendizi" (лендзяни), яких, за логікою викладу "Географа Баварського", можна локалізувати у Люблінсько-Сандомирській землі³². Однак докладніше проблему розселення лендзян випадає розглянути далі, оскільки намагання польських дослідників поширити межі цього етносу мало не на все Прикарпаття та Волинь не лише суперечать нашій версії про східнослов'янську ідентифікацію серіван, а й ставлять під сумнів проживання на цих теренах карпатських хорватів та волинської групи племен.

Серйозні розходження в історіографії викликала інтерпретація розташування й інших етносів, території яких мали б бути дотичними до серіван. Численні спроби пов'язати "Thafnezi" з дравськими³³ та полабськими слов'янами³⁴, ятвягами³⁵ або ж відшукати їх територію в Нижньому Подунав'ї³⁶ чи землях над Добною – притокою Вайсе-Ельстер³⁷, зародили поміж дослідниками серйозні сумніви щодо можливості чіткої ідентифікації цього етноніму³⁸. Водночас дослідження Л. Войтовича³⁹ вказали на актуальність застарілого, здавалося б, припущення Павла Йозефа Шафарика⁴⁰ та Любора Нідерле⁴¹ про локалізацію "Thafnezi" на берегах Танви, правої притоки

³⁰ Подана далі розлога характеристика сусідів серіван зумовлена особливостями тексту джерела, адже якщо в одному блоці етносів поруч з надійно ідентифікованим етнонімом знаходиться "темне" плем'я, можна припускати, що носії вжитих визначень проживали поруч: Горський А. А. Баварський географ и этнополитическая структура восточного славянства // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995 г. – Москва, 1997. – С. 273.

³¹ Войтович Л. "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 20.

³² Lowmiański H. Lędzianie // Slavia Antiqua. – Poznań, 1953. – Т. 4. – С. 97–116; Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (до кінця XVIII ст.). – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 116–117; Його ж. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного // Ρωμανός: збірник статей к 60-літтю проф. С. Б. Сорочана // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. – Харків,

2013. – Т. 2. – С. 71–72.

³³ Tymieniecki K. Ziemie polskie... – S. 7–8.

³⁴ Horák B, Trávníček D. Descriptio civitatum... – S. 38.

³⁵ Конча С. Слов'янські племена... – С. 24.

³⁶ Zakrzewski S. Opis grodów... – S. 52.

³⁷ Nalepa J. Z badań nad nazwami plemiennymi u Słowian zachodnich: Thafnezi Geografa Bawarskiego – Dobnicy // Årsbok / Lunds universitet. Seminariet för slaviska språk. – Lund, 1961. – Nr 6 (1957–1958). – P. 64–85.

³⁸ Lešny J. Thafnezi // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław etc., 1977. – Т. 6. – С. 71; Горський А. А. Баварський географ... – С. 276.

³⁹ Войтович Л. "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 56–57; Його ж. "Баварський географ": проблеми ідентифікації... – С. 8; Його ж. "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 21.

⁴⁰ Šafařík P. J. Slowanské starožitnosti. – Praha, 1837. – Т. 2. – С. 556, 942.

⁴¹ Niederle L. Slowanské starožitnosti. – Praha, 1924. – Т. 4. – С. 150.

Сяну. Схожій позиції дотримувався і Євгеніуш Кухарський, щоправда, доволі загально вміщуючи територію племені між Карпатами та лендзянами⁴².

Поруч зі серіванами "Географ Баварський" згадав ще один загадковий етнонім – "Prissani", намагання ототожнення яких з пужичанами у Помор'ї⁴³, плем'ям "Brizani", сусіднім до стодоран-гаволян⁴⁴ чи навіть пруссами⁴⁵ либують значним географічним "стрибком" та очевидним відривом від тексту джерела⁴⁶. На наш погляд, проблему локалізації цього етносу вирішує припущення Л. Войтовича, згідно з яким "Prissani" мешкали у Посянні⁴⁷. Підтвердження знаходимо у так званому Празькому привілеї 1086 р. імператора Генріха IV для єпископа Яромира, який відображає кордони Чеської держави на другу половину X ст. (до рубежу 980–990-х років) – час створення у Празі єпископства (973)⁴⁸. За цим документом тодішні межі Празької дієцезії охоплювали хорватські племена у Прикарпатті⁴⁹, втім і "Zlasane" ("зласани"), яких можна ідентифікувати як "засян" ("засянців")⁵⁰. Отож, географічний контекст

⁴² Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie "Geografem bawarskim" // Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich w Poznaniu. – Włódz 1925. – Т. 1. – Секція II. – С. 8.

⁴³ Widajewicz J. Początki Polski. – Wrocław, 1948. – С. 43; Łowmiański H. О pochodzeniu Geografa Bawarskiego... – С. 15; Lehr-Splawiński T. Najstarsze nazwy plemion polskich w obcych źródłach // Język Polski. – Kraków, 1961. – Т. 41, zesz. 4. – С. 265; Buko A. Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje. – Warszawa, 2005. – С. 82 (etc.).

⁴⁴ Описание городов... – С. 36.

⁴⁵ Rudnicki M. Geograf Bawarski... – С. 194.

⁴⁶ Горский А. А. Баварский географ... – С. 277.

⁴⁷ Войтович Л. "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 58; Його ж. "Баварський географ": проблеми ідентифікації... – С. 8; Його ж. "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 22.

⁴⁸ Докладніше див.: Корольюк В. Д. Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Пражского // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – Москва, 1960. – Вып. 29. – С. 3–23; Его же. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – Москва, 1964. – С. 118–151; Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исследования по истории

славянских и балканских народов. – Москва, 1972. – С. 115, 118; Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego. – Poznań, 1988. – Т. 2. – С. 145.

⁴⁹ "...Deinde ad aquilonalem hii sunt termini: Psouane, Chrowati et altera Chrowati, Zlasane, Trebowane, Boborane, Dedosese usque ad mediam silvam, qua Milcianorum occurrunt termini...": Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series / Hrsg. V. Bretholz. – Berlin, 1923. – P. 138.

⁵⁰ Щоправда, в російській історіографії пробує твердження про ідентичність зласан зі згаданими в "Географі Баварського" слензянами ("Sleenzane") на Верхній Одрі, і виключення їх з кола "інших хорватів" ("altera Chrowati"): Описание городов... – С. 47; Алимов Д. Е. Хорваты и горы: к вопросу о характере хорватской идентичности в Аварском каганате // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург, 2010. – № 2(8). – С. 15). Наріжним аргументом пропонованої тождності сприймається сусідство слензян з дядошанам та мільчанами в "Географі Баварського" ("Sleenzane" – "Lunsizi" – "Dadosesani" – "Milzane") з тим уточненням, що два останні етноси фіксує поруч і Празький привілей: Описание городов... – С. 47. Однак поза увагою прихильників цієї концепції залишалися "Trebowane" та "Boborane", згадані в цьому ж документі відразу після зласан. Зі значною долею вірогідності, "Trebowane"

"Географа Баварського" і Празького привілею та етимологічний зв'язок обох етнонімів із Сяном дозволяє підстави ототожнити ці племена, локалізувавши їх на південь від серіван – у Посянні з осередком у Перемишлі⁵¹.

Наступним плем'ям, згаданим у "Географа Баварського" поблизу серіван, є "Uelunzani", яких деякі, здебільшого, – польські дослідники вміщують у Помор'ї та пов'язують зі вже згаданим градом Воліном⁵². Такі пропозиції видаються спробою видати бажане за дійсне. Адже літописні та арабські відомості, зрештою як і топоніміка, дають підстави ідентифікувати "велунчан" як волинян та локалізувати їх на території Волині⁵³. Нарешті, останній згаданий на цьому відтинку "бурштинового шляху" від кордонів Великої Моравії до берегів Балтійського моря етнос – "Vguzi" надійно пов'язується із західно-балтськими пруссами у межиріччі нижньої течії Вісли та Німану⁵⁴.

Відштовхуючись від локалізації зазначених племен, припускаємо, що "Zeriuani" межували на заході з лендзянами, на півдні та південному сході – таянями та засянами, а на сході та північному сході – бужанами й волинянами. Географічно ареал розселення серіван можна окреслити територією

можна ідентифікувати як теребовлян у Середньому Подністер'ї, а етнонім "Boborane" інтерпретувати як бобрян з гіпотетичною локалізацією на лівобережжі Верхнього Дністра до витоків Західного Бугу: *Войтович Л.* Карпатські хорвати... – С. 119; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині... – С. 34; *Його ж.* Повертаючись до хорватів... – С. 80–81. Присутність "у суцідстві" з ними дядошан та мільчан може пояснити лише той факт, що в тексті джерела "хорватський сюжет" завершується на бобрянах, а дядошани та мільчани відносяться вже до межиріччя Одри та Шпрее. Ймовірно, у такому разі первинний варіант відповідного фрагмента мав би виглядати так: "...Chrowati et altera Chrowati: Zlasane, Trebowane, Poborane; Dedosese...": *Войтович Л.* Карпатські хорвати... – С. 119; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині... – С. 34.

⁵¹ *Войтович Л.* Прикарпаття в другій половині... – С. 33; *Його ж.* Повертаючись до хорватів... – С. 80 (та ін.).

⁵² *Zakrzewski S.* Opis grodów... – S. 56; *Kucharski E.* Polska w zapisce... – S. 8; *Widajewicz J.* Początki Polski. – S. 53; *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum... – S. 41; *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw... – S. 15–16; *Lehr-Splawiński T.* Najstarsze nazwy... – S. 265; *Wędzki A.* Uelunzani // *Słownik Starożytności Słowiańskich.* – S. 248; *Описание городов...* – С. 36; *Buko A.*

Archeologia... – S. 82. – Рис. 4.1.

⁵³ *Горский А. А.* Баварский географ... – С. 277–278; *Плахонін А. Г.* Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) // *Український історичний журнал.* – Київ, 2000. – № 4. – С. 128–130; *Войтович Л.* "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 58; *Його ж.* "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 22 (та ін.).

⁵⁴ *Описание городов...* – С. 36–37; *Горский А. А.* Баварский географ... – С. 277. Хоча тут, можливо, йдеться про споріднених з пруссами ятвягів (*Войтович Л.* "Баварський географ": спроба етнолокалізації... – С. 22) – поліетнічний (на основі германо-, балто- та слов'яномовного компонентів) військово-торговельний субстрат у Верхньому Поніманні та Північному Поліссі, який до середини XI ст. займався, на кшталт варязьких дружин, війною, промислами та забезпеченням річкової торгівлі Німаном. Після руської експансії на ці терени наприкінці X – у середині XI ст. етнонім "ятвяги" почав вживатися на окреслення балтомовного язичницького населення Північно-Східної Польщі, Побужжя та Верхнього Понімання. Докладніше див.: *Кибинь А. С.* Ятвяги в X–XI вв.: "балтское племя" или "береговое братство" // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* – Санкт-Петербург, 2008. – № 2(4). – С. 117–132.

на захід від верхньої течії Західного Бугу, де, починаючи від середини XI ст., у процесі організації княжих волостей формувалася Червенська земля.

З огляду на таку локалізацію, важливим виявляється ще один етнонім "Географа Баварського" – "Zuireani", на землях яких, за його відомостями, знаходилося 325 "civitates"⁵⁵. Впадає у вічі, що "Zuireani" згадані безпосередньо перед бужанами ("Busani"), розселення яких у верхів'ях Західного Бугу не викликає серйозних заперечень у науковій літературі⁵⁶ (за винятком завідомо невдалих спроб перенесення їх до басейну Південного Бугу⁵⁷, Підляшшя⁵⁸ чи західнослов'янських територій⁵⁹, зокрема Мазовша⁶⁰). Таке сусідство вже привернуло увагу дослідників, що пов'язали походження цього етноніму з назвою річки Свір (Свірж), лівої притоки Дністра⁶¹. Однак, згідно з такою локалізацією, "Zuireani" мали б розташовуватися нижче, на південь від бужан, що суперечить послідовності преліку зазначених племен у тексті "Географа Баварського". Нагомість, вірогіднішою виглядає версія, за якою "Zuireani" є дублетом "Zeriuani"⁶², що дає змогу інтерпретувати їх як єдину етнопотестарну структуру.

Отож, зважаючи на перелічені аргументи, волинська локалізація обох етнонімів щонайменше заслуговує врахування. Додаткове підтвердження нашій гіпотезі пропонує лінгвістика, засвідчуючи тривкий зв'язок назви

⁵⁵ Описание городов... – С. 13–14. Термін "civitates" дослідники тлумачать як укріплені гради (бурги) (Херрман Й. Ruzzi... – Рис. 1; Описание городов... – С. 15), або ж громади, осередками яких були укріплення "полісного типу": Филлипчук М. Слов'янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнар. наук. конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 23; Його ж. Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства (Постановка проблеми) // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези доповідей та повідомлень міжнародної археологічної конференції, Львів, 27–29 вересня 1994 р. – Львів, 1994. – С. 11. Хоча, з археологічного огляду, така кількість городищ і навіть відкритих поселень у досить обмеженому регіоні фантастична й, очевидно, не відповідає тогочасним реаліям.

⁵⁶ Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова... – С. 290–291; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь (Україна кризь віки. – Т. 5). – Київ, 1998. – С. 21; Чайка Р. Підсумки досліджень пам'яток

літописних бужан в Західному Побужжі // Етногенез та рання історія слов'ян... – С. 261–267; Довгань П. Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 46–57; Мердуч Ю. До історії давнього Бужська (Буська) // Другі "Ольжині читання", Пліснеськ; Львів, 14–15 червня 2007 р. – Львів, 2007. – С. 44–45 (та ін.).

⁵⁷ Skrzypek J. Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołyń i Grodów Czerwieńskich. – Warszawa, 1962. – S. 130–131; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 236–237; Брайчевський М. Ю. Вибране. – Київ, 2009. – Т. 2: Хозарія і Русь. Аскольд – київський цар. – С. 347.

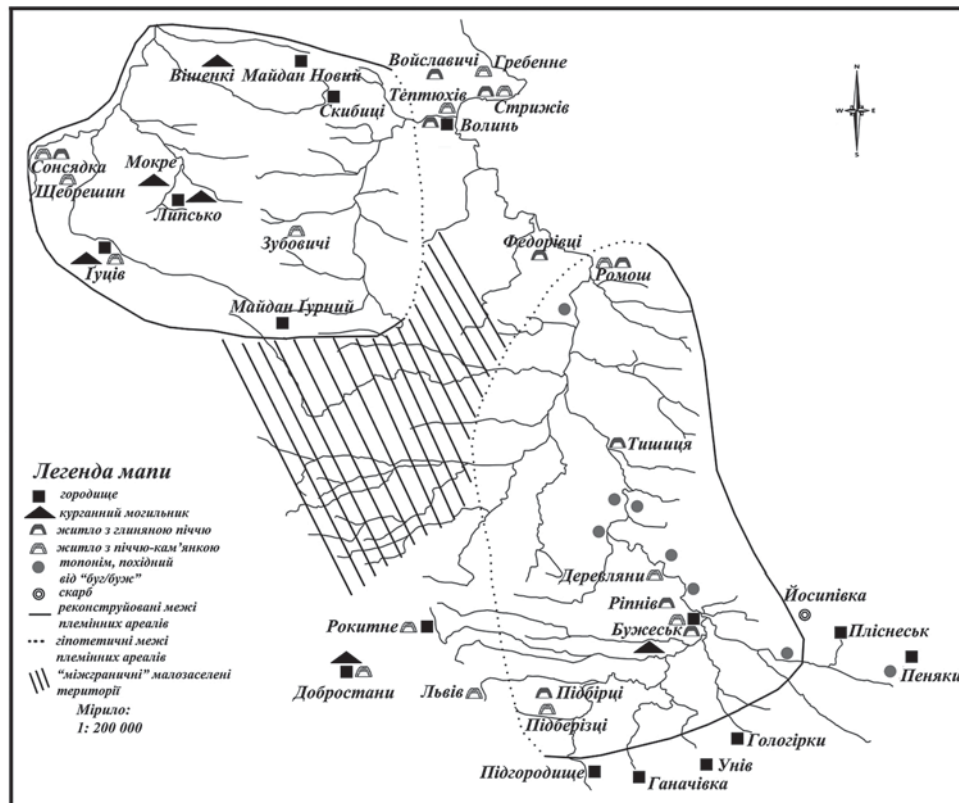
⁵⁸ Herrmann J. Zwischen Hradschin und Vineta. Frühe Kulturen der Westslawen. – Leipzig; Jena; Berlin, 1971 (див. мапу на останньому форзаці книги).

⁵⁹ Zakrzewski S. Opis grodów... – S. 32–35.

⁶⁰ Kucharski E. Polska w zapisce... – S. 6.

⁶¹ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum... – S. 26; Описание городов... – С. 24.

⁶² Kiersnowski R. Plemiona Pomorza... – S. 85; Херрман Й. Ruzzi... – С. 166; Войтович Л. "Баварський географ": проблеми локалізації... – С. 57 (та ін.).

Черв'яни і бужани у світлі писемних та археологічних джерел

"Zeriuani" з топоосною *сърv-, що дає підстави реконструювати цей етнонім як *Сърv-jane⁶³. Відзначимо, що корінь *сърv- присутній також і в назві Червена на Гучві, але серед мовознавців та істориків немає впевненості щодо етимології цього топоніма. Деякі польські дослідники схильні пов'язувати його виникнення з червами – лялечками комахи *Porphyrophora polonica*, з яких отримували червону фарбу⁶⁴. Натомість Ярослав Ісаєвич вважав, що топонім "Червен" є короткою формою прикметника з повною формою "чървьный", що в руських писемних пам'ятках мав й такі варіанти як "чървльнь", "чърльнь" та "чърмьнь". На думку дослідника, походження назви Червен могло бути пов'язане з наявністю в його околицях виходів червоної глини, хоча, не виключено, що при назві міста цей прикметник використано у переносному значенні⁶⁵. Заперечення цієї версії, яке зробив Сергій Алексєєв,

⁶³ Описание городов... – С. 34–35.

⁶⁴ Jakubski A. W. Czerwiec polski (*porphyrophora polonica* L.): studjum historyczne ze szczególnem uwzględnieniem roli czerwca w historii kultury. – Warszawa, 1934. – Т. 1. – С. 355–360; Maruszczak H. Wczesnośrednio-wieczne grodzisko w Guciuwie na Roztoczu:

wnioski z analizy jego topografii i warunków fizjograficznych regionu (przyczynek do studiów nad Grodami Czerwiensкими) // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin, 1997. – Т. 2. – С. 234.

⁶⁵ Исаевич Я. Д. О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья //

не виглядає переконливим хоча б з огляду на запропоновану виразно фантастичну інтерпретацію черв'ян як племені Черва (Велеса, Змія)⁶⁶.

Як бачимо, локалізація та етимологія назви етносу не викликає істотних сумнівів стосовно поширеної в історіографії ідентифікації "Zeriuani"/"Zuireani" з населенням літописних "Червенських градів" черв'янами⁶⁷. Прикметно, що літопис під 1157 р. згадує "Червнане"⁶⁸, але з огляду на контекст, ймовірно, тут фігурують жителі власне міста Червена⁶⁹ подібно до означення 1221 р. "Белжанъ"⁷⁰. Хоча реліктами племінної назви черв'ян можуть бути топоніми Черляни у Городоцькому р-ні Львівської обл. (вірогідно, походить від слова "чърльнь")⁷¹.

На відміну від ідентифікації у просторі, проблема визначення часових меж існування етнопотестарної спільноти черв'ян наштовхується на серйозніші перепони. Спираючись на легендарний опис "Zeriuani", а також беручи до уваги відсутність вказівки на кількість "civitates", Антон Горський припустив, що наприкінці IX ст., на час укладання "Географа Баварського", черв'яни вже були анахронізмом на етнокультурній мапі Волині⁷². Однак, враховуючи, що їх у тексті джерела згадано двічі, причому з територією "Zuireani" пов'язано 325 "civitates", з тезою російського дослідника погодитися не випадає. Тим паче, використання генеалогічної легенди про прабабківщину слов'ян як волинянами, так і черв'янами, безперечно, засвідчувало посилення їх позицій в етнополітичному розвитку волинської групи племен на тому чи іншому часовому проміжку. Становище гегемона на Волині у IX–X ст., ймовірно, посідали черв'яни⁷³, домінуюча роль яких у IX ст. відображена в "Географа Баварського", а поява на сторінках літопису формул "Червень. и ины городы" та "грады Червѣньскыя" вказує на продовження традицій цієї етнопотестарної спільноти і наприкінці X – в першій третині XI ст.

Червен у X ст.: осередок черв'ян чи історіографічний міф. Пошуки племінного центру черв'ян, на перший погляд, не викликають жодних труднощів, адже, зважаючи на пізніші літописні повідомлення, на таку роль мав

Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – Киев, 1980. – С. 73.

⁶⁶ Алексеев С. В. Славянская Европа V–VI вв. – Москва, 2008. – С. 147–148.

⁶⁷ Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. – S. 148; Widajewicz J. Początki Polski. – S. 43; Lehr-Splawiński T. Najstarsze nazwy... – S. 265; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 59; Горський А. А. Баварський географ... – С. 276–277; Войтович Л. "Черв'яни" у працях І. Крип'якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 818–822; Алексеев С. В. Славянская

Европа... – С. 64–65, 147.

⁶⁸ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 487.

⁶⁹ Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнезненської держав: Червенські гради // Україна – Польща: Історія і сучасність. Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка. – Львів, 2003. – Ч. 1. – С. 78.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 739.

⁷¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 61.

⁷² Горський А. А. Баварський географ... – С. 277.

⁷³ Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова... – С. 289.

би претендувати Червен, ототожнення якого з городищем поблизу Чермна після більш як столітніх дискусій⁷⁴ можна вважати переконливим⁷⁵. Серед істориків домінує погляд про спорудження укріплень літописного Червена, орієнтовно, у другій половині X ст.⁷⁶ з тією увагою, що це городище на час військової виправи Володимира Святославовича на захід у 981 р. було чи не найпотужнішим осередком влади на лівобережжі Західного Бугу, де сформувалася окрема територіальна одиниця – "Червенські гради"⁷⁷. Щобільше, у середовищі польських дослідників визрів міф лендзянського Червена, як, поруч з Перемишлем, одного з двох осередків цієї етнополітичної спільноти⁷⁸.

⁷⁴ Krzywicka V. Lokalizacja Czerwien i Grodów Czerwieńskich // Region Lubelski. – Lublin, 1996. – Nr 5(7) (1991–1993). – S. 9–17.

⁷⁵ Łowmiański H. Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1953. – R. 60. – Nr 1. – S. 58–85; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. – Köln; Graz, 1955. – Bd. 1: Im Mittelalter bis zum Jahr 1401. – P. 49; Понне А. Деякі питання заселення польсько-руського рубежа в ранньому середньовіччі // Український історичний журнал. – Київ, 1960. – № 6. – С. 60; Kuczyński S. M. О wyprawie Włodzimierza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych // Eiusdem. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 86–87; Ісаєвич Я. Д. Територія та населення "Червенських градів" (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 71–72; Його ж. До історії взаємин... – С. 77; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 28; Gurba J. Wczesnośredniowieczny Czerwień i Grody Czerwieńskie na pograniczu polsko-ruskim // Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej / Pod red. H. Maruszczaka, Z. Michalczyka. – Lublin, 2004. – S. 55–56. – Ryc. 2; Buko A. Archeologia... – S. 271. – Ryc. 9.1; Florek M. Problematyka "Grodów Czerwieńskich" // Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu / Red. J. Libera. – Łęczna, 2008. – S. 40–42; Wołoszyn M. Die Červenischen Burgen und die Frage der Herausbildung der polnisch-alttrussischen Grenze vom 10. bis 13. Jahrhundert // Siedlungsforschung.

Archäologie – Geschichte – Geographie. – Bonn, 2011. – Bd. 29. – S. 79; Eiusdem. Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań // Studia nad dawną Polską. – Gniezno, 2013. – T. 3. – S. 89–90. – Ryc. 1 (etc.).

⁷⁶ Poppe A. Grody Czerwieńskie // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław etc., 1964. – T. 2, cz. 1. – S. 168; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII веков. – Киев, 1985. – С. 29.

⁷⁷ Ісаєвич Я. Д. "Грады Червенские" ... – С. 108–110; Головка О. Похід київського князя Володимира на "Перемишль, Червен и иные грады" 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.) // Прzemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.) / Pod red. W. Nagirnego i T. Pułdłockiego / Colloquia Russica. – Kraków 2013. – Ser. 2. – T. I. – S. 39–47 (та ін.).

⁷⁸ Labuda G. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej w polskiej historiografii // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu / Pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. – Rzeszów, 1996. – S. 17. – Ryc. 2; Parczewski M. Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej // Civitas Schinesghe cum pertinentiis / Red. W. Chudziak. – Toruń, 2003. – S. 157. – Ryc. 4, 6; Gurba J. Wczesnośredniowieczny Czerwień... – S. 54. – Ryc. 1, 4; Florek M. Problematyka... – S. 42, 44; Eiusdem. Topografia plemienna międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie "Grodów Czerwieńskich" w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // Pogranicze

Наріжним аргументом цих роздумів дослідників є літопис, на сторінках якого під 981 р. відночено: “Иде Володим^ръ. к Лахомъ. и заа грады их^ъ. Перемышль. Червень. и ины города. иже суть и до сего днѣ подъ. Русью”⁷⁹. Попри тверде переконання Г. Ловмянського в автентичності та достовірності цього повідомлення⁸⁰, все ж, варто прийняти серйозні застереження низки вчених стосовно реальності існування Червена на 981 р. чи в раніші часи⁸¹. Ми не заперечуємо ідентифікації літописного Червена з городищем поблизу Чермна, але й не схильні на основі єдиної літописної згадки, безперечно, – писарської інтерполяції середини XI – початку XII ст., датувати початки функціонування цього міста ще племінним часом⁸². Для уникнення звинувачень у гіперкритицизмі та нагадувань про те, що історичні концепції “мають опиратися на дані джерел, а не навпаки”⁸³, які свого часу супроводжували праці прихильників ревізії] літописного повідомлення 981 р. Володимира Королюка та Стефана Марії Кучинського, проаналізуємо писемні відомості та археологічні матеріали.

Розпочнімо з окресленої літописної статті, яка за композицією виразно складається з трьох частин, або ж, згідно з переконанням деяких дослідників, властиво опису походу Володимира Святославича та коментаря редактора літопису⁸⁴. Отож, у тексті цього запису можна виокремити три фрагменти, які внаслідок пізніших редакцій нашарувалися на протограф, а саме: “Иде Володим^ръ. к Лахомъ”, “заа грады их^ъ. Перемышль. Червень. и ины города”, та “иже суть и до сего днѣ подъ. Русью”. Оскільки проблему політичної належності черв’ян, втім і до “ляхів”, розглянемо далі, зосередимо увагу наразі на двох останніх фрагментах.

Перше, що відразу насторожує у літописному повідомленні, – присутність формули “иже суть и до сего днѣ подъ. Русью”, яка, безперечно, є не свідченням очевидця, а пізнішим коментарем літописця стосовно подій 981 р. В. Королюк вказав, що цей запис міг з’явитися внаслідок русько-польських конфліктів 1018, 1031 рр., після яких територія між Західним Бугом та Вепром остаточно відійшла до Києва⁸⁵. Властиво тому таку писарську

polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / Red. E. Banasiewicz-Szykuła. – Lublin, 2009. – S. 31–32.

⁷⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 69.

⁸⁰ Ловмянский Г. Взаимные отношения Польши и Руси в средние века // Советское славяноведение. – Москва, 1967. – № 3. – С. 25–26.

⁸¹ Kowalczyk E. Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2000. – T. 107, zesz. 2. – S. 59–62; Kutylowska I. Grody Czerweńskie wymienione pod 1018 i 1031 rokiem // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 29–36; Rozwałka A. Główne etapy przemian osadniczych w międzyrzeczu

środkowej Wisły i Bugu w średniowieczu (od VII do połowy XIII wieku) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych // Słowianie Wschodni... – S. 55–66 (etc.).

⁸² Ляска В., Погоральський Я. Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie [Рецензія на книгу] // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. – Вип. 15. – С. 432.

⁸³ Rhode G. Die Ostgrenze Polens... – P. 54; Ловмянский Г. Взаимные отношения... – С. 25.

⁸⁴ Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 59.

⁸⁵ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 86.

вставку варто пов'язати з редакцією літопису або Никона з 1080-х років, або вже Нестора від початку XII ст.⁸⁶

Утім, нас більше цікавить інший фрагмент цього повідомлення, а саме "Перемышль. Червень. и иные города", відповідність якого протографу також викликає чимало сумнівів. Тим паче, частина статті з акцентуванням на конкретних "градах" різко дисонує з подіями, згаданими під цим роком, коли Володимир Святославович "...семъ же лѣтъ и Ватичи побѣди. и възложи на на дань. ѿ плуга ѿк же ѿць его ималь"⁸⁷. У цьому контексті варто погодитися з думкою В. Королюка про те, що опис походу на в'ятичів за змістовим наповненням виглядає архаїчнішим ніж характеристика боротьби навколо Червена та Перемишля⁸⁸. Прикметно, що він текстологічно корелюється і з наступними літописними сюжетами про Володимирове "збирання земель": 982 р. – "Заратиша^c Ватичи. и иде на на Володімеръ. и побѣди ѿ вѣторое", 983 р. – "Иде Володімиръ на Йтвагы. и взѣ землю ихъ", 984 р. – "Иде Володімиръ на Радимици", 992 р. – "Иде Володімиръ на Ховраты"⁸⁹. Як бачимо, в жодному з цих уривків не йдеться про осередки завойованих племен, щобільше, місце Перемишля, згаданого під 981 р., займають хорвати. Така заміна назви стоального "граду" на племінне найменування алогічна й не має жодних аналогій⁹⁰. Окрім того, перелік конкретних міст – абсолютною чужа тенденція для тогочасного нарративу, адже наступна, після 981 р., поява міст при описі військових конфліктів на сторінках літопису датується 1017 р. (Берестя) та 1030 р. (Белз), проте і тут не можемо відкидати можливої інтерполяції внаслідок пізнішої редакції⁹¹. Властиво тому, дещо модифікуючи концепцію В. Королюка⁹², варто припустити, що в протографі цієї літописної статті фігурували не Перемишль і Червен, а хорвати та черв'яни. Останні на той час були *pars pro toto* союзу волинських потестарних структур, тому в нашій реконструкції літописного тексту відсутні інші племена цього регіону (бужани, волиняни та ін.), які також стали об'єктом військової експансії Володимира Святославовича.

Зважаючи, на те, що існування Червена в X ст. у світі лише писемних джерел є сумнівним, останнє слово у дискусіях навколо його хронології мало б бути за археологією. Така нагода випала 1952 р., коли на реалізацію проекту з дослідження початків Польської держави на території городища організовано розкопки, які продовжили археологічне вивчення літописного Червена, започатковане 1940 р. зусиллями українського вченого Левка Чикаленка⁹³. Щоправда, основна увага експедиції під загальним

⁸⁶ Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 60; Kutylowska I. Grody Czerwieńskie... – S. 29.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 69.

⁸⁸ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 87.

⁸⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 69, 71, 106.

⁹⁰ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 87.

⁹¹ Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 59–60.

⁹² Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 90–92.

⁹³ Гр(иневич) Я. Розкопи у Чермні // Люстровані вісті. – Краків, 1940. – Р. 1. – Ч. 4. – С. 16–17; Чикаленко Л. Справоздання з розкопок в околицях стародавнього Червена влітку 1940 року / Післямова В. Петегирича, М. Филипчука // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Т. 235: Праці Археологічної комісії. – С. 623–635; Petehyrych W.,

керівництвом Конрада Яжджевського була прикута до літописного Волиня поблизу Грудека Надбужного, дослідження Червена обмежилися незначними за обсягом розкопками Анджея Надольського⁹⁴. Варто відзначити й несприятливе емоційне тло праці археологів, недарма Анджей Абрамович писав, що "...серед археологів тоді відчувалося занепокоєння, чи не є ці дослідження якимось вступом до корегування кордону на сході"⁹⁵.

Все ж, авторитет археологічних робіт справив надзвичайно істотний вплив на середовище істориків, які, як іронічно зауважила Єва Ковальчик, не усвідомлювали, що дослідження Червена – лише невеликий розкоп (5×10 м), до того ж, недокопаний до материка, з почасти сумнівно продатованими артефактами⁹⁶. Утім, теза про спорудження Червена в середині X ст., яка домінувала в археологічних публікаціях 1950-х років, викликала цілковиту довіру істориків.

Дослідження 1970-х років, які на території городища провели люблінські археологи⁹⁷, ще більше заплутали ситуацію. Знову ж таки, попри чітке окреслення періоду найбільшого розквіту Червена на XI–XIII ст. (для прикладу, зроблений у 1977 р. перетин валу у східній частині городища вказав на дві фази функціонування укріплень упродовж XI–XIII ст.⁹⁸), автори без надійних хронологічних індикаторів надалі стверджували про його спорудження в X ст.⁹⁹ Тим паче, результати розкопок не були повністю опубліковані, втім у зв'язку зі знищенням 1978 р. більшості польової документації і депаспортизації знахідок внаслідок неналежних умов зберігання¹⁰⁰. Зважаючи на такі обставини, можна зрозуміти розпачливу рефлексію Терези Дунін-Вонсовіч, яка у 2000 р. писала про "...невідворотно втрачену частину результатів досліджень Червенських градів, які могли б стати "золотим яблуком" для польських археологів"¹⁰¹.

Усталений погляд на час спорудження літописного Червена порушили дослідження Анджея Урбанського 1997 р., основною метою яких була верифікація хронології пам'ятки методом дендрохронологічного аналізу¹⁰². Взірці деревини взято у східній та західній частині городища з внутрішньої так званої руштвої конструкції валу, пов'язаної з I фазою функціонування

Fylypczuk M. Pierwszy badacz latopisowego Czerwień – w 110 rocznicę urodzin // *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. – Lublin, 1998. – Т. 3. – С. 314.

⁹⁴ *Florek M.* Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Czerwień nad Huczwą (do 2008 roku) // *Czerwień – gród...* – С. 118–119.

⁹⁵ *Abramowicz A.* Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek. – Warszawa; Łódź, 1991. – С. 159.

⁹⁶ *Kowalczyk E.* Momenty geograficzne... – С. 60–61.

⁹⁷ Докладніше див.: *Kuśnierz J.* Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic //

Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – Zamość, 2003. – Т. 1. – С. 13–16; *Florek M.* Badania archeologiczne... – С. 119–121.

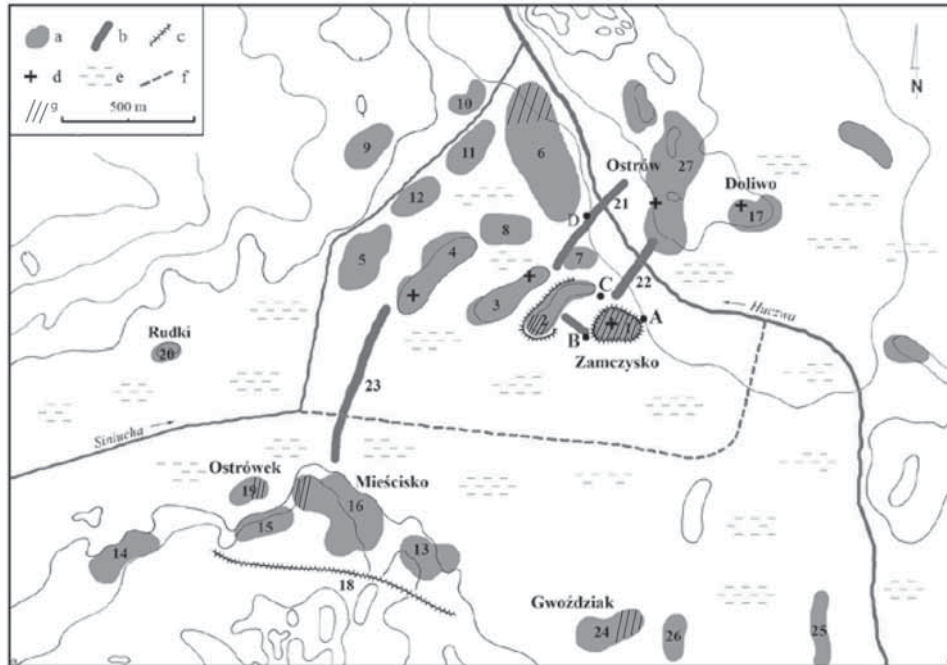
⁹⁸ *Gurba J., Urbański A.* Nowe materiały do datowania drewnianych konstrukcji zespołu grodowego "Czerwień" // *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. – Т. 3. – С. 159.

⁹⁹ Бібліографію див.: *Kowalczyk E.* Momenty geograficzne... – С. 61.

¹⁰⁰ *Florek M.* Badania archeologiczne... – С. 119.

¹⁰¹ Цит. за: *Woloszyn M.* Grody Czerwieńskie... – С. 82.

¹⁰² *Gurba J., Urbański A.* Nowe materiały do datowania... – С. 159–165.

Комплекс пам'яток у Чермні: *a* – поселення, *b* – грєблі і дерев'яні помости, *c* – вали, *d* – інгумаційні могильники, *e* – болотиста місцевість; *f* – русло Синюхи до меліорації 1960-х років, *g* – гіпотетичні сліди заселення, датовані X ст.; A–D – проби для дендрохронологічного аналізу (за: Florek, 2012)

укріпленнь. На жаль, погане збереження дерева, зокрема відсутність заболоні (периферійної частини деревини), дала змогу встановити лише найраніші можливі дати деревини, які припадають на час після 1007 р., після 1027 р.(?), після 1030 р. та після 1050 р.(?)¹⁰³. Професор Краківської гірничо-видобувної академії Марек Кромпец, автор дендрохронологічного аналізу, припускає спорудження дослідженої дерев'яної конструкції у другій чверті XI ст., можливо після 1050 р.¹⁰⁴ Заради справедливості відзначимо, що апологетизувати цю хронологію не варто через певні сумніви у методиці відбору взірців, зокрема, чіткого стратиграфічного визначення тих фрагментів, які походять з найдавніших конструкцій¹⁰⁵.

¹⁰³ Ibidem. – S. 159. – Tabl. 1.

¹⁰⁴ Krapiec M. Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna z Czermna // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – T. 3. – S. 166; Poleski J., Krapiec M. Archeological and dendrochronological dating of selected early mediaeval from area of Małopolska // Geochronometria. – Gliwice, 2000. – P. 24.

¹⁰⁵ Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 61; Poleski J., Krapiec M. Archeological and dendrochronological dating... – P. 24–25; Urbański A. Nowe datowanie grodziska w Czermnie nad Huczwą // Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego / Pod red. A. Buko, Z. Świechowskiego. – Warszawa, 2000. – S. 242; Sikora P., Wołoszyn M. "981 – Volodimer zog zu den Ljachen..." – P. 242–243.

Однак отримані дати доволі тісно корелюються з результатами археологічних досліджень, позаяк сучасні польські вчені визнають частку матеріалів IX–X ст. серед загального числа знахідок з Червена порівняно мізерною¹⁰⁶. Характерним є і те, що артефакти того часу, принаймні на території городища, не зафіксовані *in situ*, а віднайдені в культурному шарі¹⁰⁷, що відносить їх до категорії малодостовірних, а то й недостовірних археологічних джерел¹⁰⁸.

Намагаючись подолати суперечності, які виникли навколо заснування Червена, Марек Фльорек в одній зі статей зазначив: "...дуже ймовірно, що первинне лендзянське городище (на місці Червена XI–XIII ст. – В. Л.), якого стосується згадка з 981 р., внаслідок постійних битв було знищене до такого ступеня, що приступаючи після 1031 р. – після повторного прилучення Червена до Русі – до будови князівського городища..., було ліквідовано (розібрано) його залишки, що спричинило труднощі в їх ідентифікації для археологів..."¹⁰⁹. Безумовно, така теза має право на існування, однак хвибує відсутністю доказів, зокрема археологічних. Для прикладу, розвиток Галича не призвів до абсолютного зникнення чи руйнування укріплень Крилоського городища¹¹⁰. Аналогічну ситуацію спостерігаємо й на інших пам'ятках Прикарпаття та Волині, зокрема Плісеську¹¹¹ та Буську¹¹², де активна міська забудова княжої доби не спричинила серйозних труднощів у виділенні та дослідженні культурно-хронологічних горизонтів слов'янського часу.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що літописну згадку про Червен варто трактувати пізнішою писарською інтерполяцією, яка скоригувала історичну реальність кінця X ст. Таку інтерпретацію підтверджують і результати археологічних досліджень, які наразі не дають переконливих підстав для припущень про спорудження укріплень "граду" у X ст. Водночас ми далекі від абсолютизації нашої гіпотези, позаяк її підтвердження, або ж спростування залежить лише від майбутнього повновартісного польового вивчення городища літописного Червена.

Ареал розселення черв'ян: кордони, городища та поховальні пам'ятки. Будь-які спроби докладного визначення границь розселення черв'ян є великою мірою гіпотетичними, оскільки, писемні та археологічні джерела не дають повновартісних можливостей для проведення реконструкції такого гатунку. Однак необхідно враховувати максимальну адаптованість давніх поселенських структур до географічного середовища, їх

¹⁰⁶ Florek M. Problematyka "Grodów Czerwieńskich" ... – S. 41; Wołoszyn M. Grody Czerwieńskie... – S. 112.

¹⁰⁷ Florek M. Problematyka "Grodów Czerwieńskich" ... – S. 41.

¹⁰⁸ Филипчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 70–71.

¹⁰⁹ Florek M. Problematyka "Grodów Czerwieńskich" ... – S. 42. Див. також: *Ejusdem*. Topografia plemienna... – S. 31–32.

¹¹⁰ Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі. – Київ; Львів, 1999. – С. 300–303.

¹¹¹ Филипчук М. Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.

¹¹² Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Вип. 3. – С. 136–195.

кордони, як правило, творили природні перешкоди. Недарма, за влучним висловом "Попису границь межі Великого княжства Литовського и Корони Польское в 1546 г.", "...дороги не чинять границь, ено рѣки, болота, доли, горы и копцы..."¹¹³. Творенню таких природних меж сприяли й ментальні стереотипи середньовічного суспільства, зокрема, у численних писемних джерелах згадані "злі ліси та болота", які були "віковими рубежами міста з містом"¹¹⁴. Для знаного європейського медієвіста Жака Ле Гоффа ліс виступає "пустельним" кордоном, "нічийною землею" ("no man's land") між сеньйоріями та державами, сповненою примарних страхів чи реальної небезпеки¹¹⁵.

Беззаперечним є те, що основну вісь поселенських структур черв'ян, а пізніше і Червенської землі, визначала долина Гучви, широкі надзаплавні тераси якої забезпечували сприятливі умови для заселення та господарської діяльності. Південна межа розселення черв'ян з танянами та засянами, очевидно, простягалася залісненим та горбогірним Розточчям й вододілом Солокії й Гучви. Перебіг східної границі з бужанами можна умовно провести вододілом між верхів'ями Гучви та Варенжанки, а далі на північ – межиріччям Букової й Варенжанки до течії Західного Бугу. Лівобережжя останнього вже посідали волиняни, що засвідчує локалізація городища в Грудку Надбужному (літописний Волинь)¹¹⁶ при впадінні Гучви до Західного Бугу.

Грабовецьке горбогір'я, найвища частина Люблінської височини, з його непрохідними лісами слугувало природним бар'єром розселення черв'ян від півночі. Поселенський комплекс VIII–X ст. (городище, поселення, курганний могильник) в Скибицях¹¹⁷, розташований на південних відрогах цього горбогірного району, очевидно, був одним з їх племінних осередків.

На заході кордон території черв'ян з плем'ям "Lendizi" проходив долиною Вепру, можливо, сягаючи середньої течії його лівої притоки – Пору, і далі додолу Горайцем. Басейн Вепру як найдавнішу етнічну межу між східнослов'янським та західнослов'янським населенням визначали і Я. Ісаєвич¹¹⁸, і Г. Ловмянський¹¹⁹. Зокрема, останній вказував, що територія, на якій у княжу добу склалася Червенська земля, була відділена від прарпольських земель смугою безлюдних пуцц вздовж ріки Вепр¹²⁰.

Важливою ознакою існування потестарних структур у слов'янському просторі було формування територіально-адміністративної організації як

¹¹³ Попис границь межі Великого княжства Литовського и Корони Польское в 1546 г. // Археографический сборник документов относящихся къ истории Северозападной Руси. Издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Вильна, 1867. – Т. 1. – С. 51.

¹¹⁴ Кизилев Ю. А. Географический фактор в истории Средневековой Руси // Вопросы истории. – Москва, 1973. – № 3. – С. 51.

¹¹⁵ Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. – Львів, 2007. – С. 73–76; Его же. Цивілізація середньовічного Запада. – Екатеринбург, 2007. – С. 161–162.

¹¹⁶ Понне А. Деякі питання заселення... – С. 56–60.

¹¹⁷ Banasiewicz E. Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny. – Zamość, 1990. – S. 97; Niedźwiadkowie R. i A., Rozwałka A. Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych i odwiertów na stanowisku nr I w Skibicach, woj. zamojskie // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin, 1997. – Т. 2. – S. 142–148.

¹¹⁸ Ісаєвич Я. Д. Територія та населення... – С. 83.

¹¹⁹ Ловмянський Г. Лędzianie... – S. 112.

¹²⁰ Ibidem.

основи влади племінних вождів. Функціонування на території ареалу розселення черв'ян низки ранньосередньовічних городищ є яскравим прикладом кристалізації суспільної ієрархії та, відповідно, організації політичної влади у їх середовищі.

Серед укріплень у межиріччі Вепру та Варенжанки передусім варто виокремити розташоване на північних відрогах Розточчя городище Х – початку XI ст. в Гуцьові, яке Генрик Марущак на основі аналізу ономастики й археологічних матеріалів знову ж таки спробував ідентифікувати як літописний Червен¹²¹. Не вдаючись до деяких дискусійних тверджень дослідника, зазначимо, що ранньосередньовічний поселенський комплекс у Гуцьові (городище, курганний могильник та селища-супутники), цілком можливо, міг посідати домінуюче становище у територіальній організації черв'ян.

Городище у Гуцьові локалізоване на мисоподібному виступі (ур. Мононастир), який підноситься на 100 м над долиною Вепру. Центральний майданчик на площі 9–10 га¹²² вздовж периметра оточений валом, у північній й південній стороні якого спостерігаються сліди в'їздів. З північно-західного, напільного боку (від шляху долиною р. Вепр) підступи до головного майданчика захищали три лінії валів висотою 0,3–1,0 м та глибоких ровів. Окрім того, від півночі зафіксовано п'ять земляних насипів. Ще одне валоподібне підвищення локалізовано у південній частині городища. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, сягає 20 га¹²³. Рис. 4.

Згідно з версією Г. Марущака, на віддалі 300 м на захід від городища на мисоподібному виступі берега Вепру функціонував також оборонний пункт, стратегічною метою якого була охорона джерел води¹²⁴. Внаслідок досліджень 1999 р., які провели Єжи Кусьнеж та Анджей Урбанський, це припущення не підтвердилося з огляду на відсутність артефактів та особливості стратиграфії земляних насипів¹²⁵.

Перетин зовнішнього валу північно-західної лінії городища (№ V за нумерацією Х. Цолль-Адамікової) вказав на дві фази його функціонування, під час першої з яких ширина при основі земляного насипу сягала 3,5–4,0 м.

¹²¹ Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko... – S. 234–235.

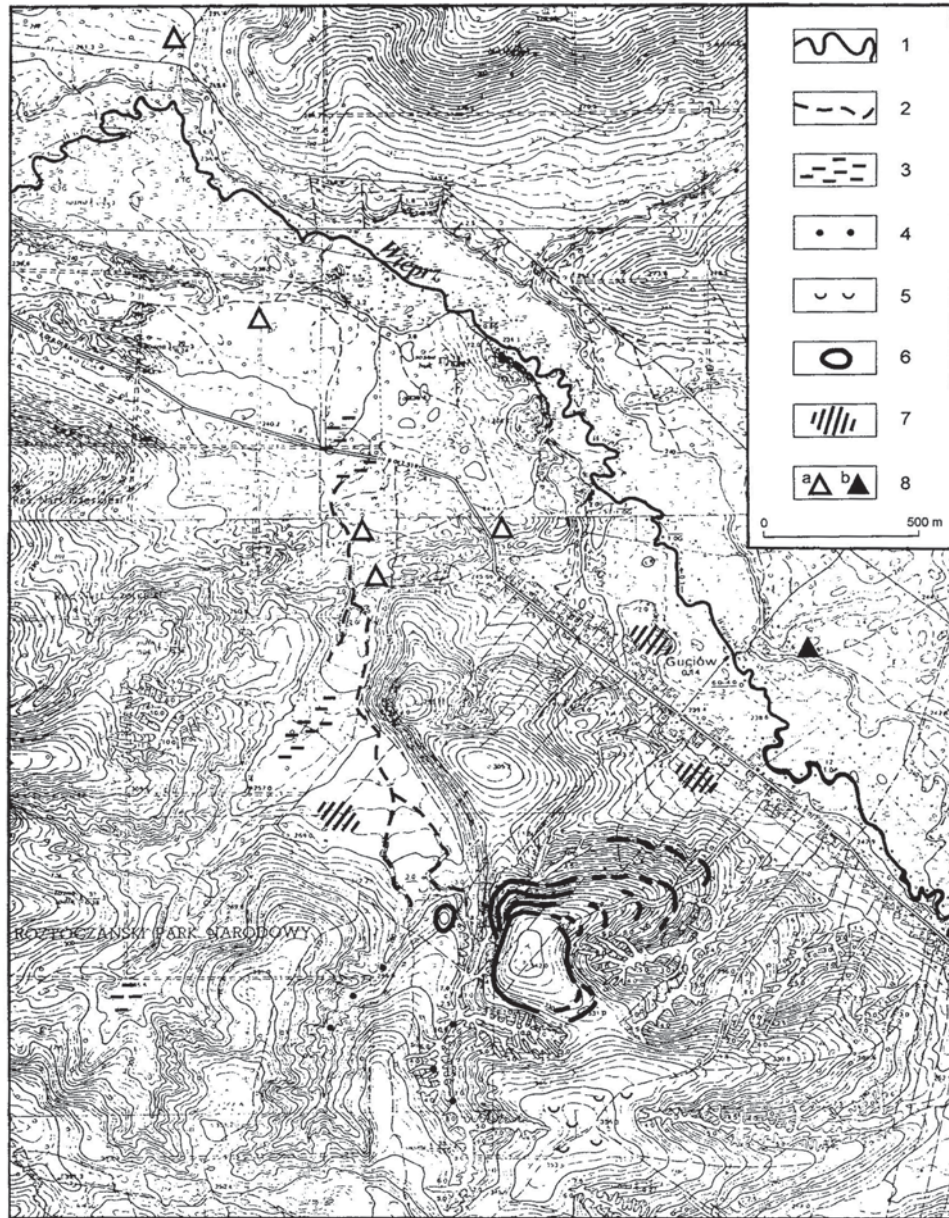
¹²² Зауважимо, що при визначенні площі городища ми спиралися на результати сучасних досліджень Г. Марущака: Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko... – S. 228. Хелена Цолль-Адамікова подала дещо інші кількісні показники: 5 га для центрального майданчика та 9–10 га для всього городища: Zoll-Adamikowa H. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Gucio-wie, pow. Zamość // Sprawozdania archeologiczne. – Kraków, 1974. – Т. 26. – S. 153.

¹²³ Zoll-Adamikowa H. Wyniki wstępnych badań... – S. 151–153. – Рyc. 18; Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne

grodzisko... – S. 228. – Рyc. 2; Ejusdem. Warynki posadowienia oraz koncepcja i technika budowy wałow obronnych wczesnośredniowiecznego grodziska w Gucio-wie, pow. Zamość, w świetle analizy ich przekroju geologicznego // Archeologia Pol-ski Środkowowschodniej. – Lublin, 1999. – Т. 4. – S. 146. – Рyc. 1.

¹²⁴ Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko... – S. 229. – Рyc. 2, 4.

¹²⁵ Kuśnierz J., Urbański A. Badania archeologiczne w obrębie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Gucio-wie na Roztoczu (pow. Zamość, woj. Lubelskie) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 308. – Рyc. 4.

Комплекс пам'яток поблизу Гуцьова: 1 – ріка, 2 – русло потоку, 3 – болотиста місцевість, 4–5 – джерела, 6 – вали городища, 7 – поселення, 8 – курганні могильники (за: Maruszczak, 1997)

Пізніше, можливо у другій половині – наприкінці X–XI ст., вал додатково укріплено внутрішніми кам'яними конструкціями у вигляді “скринь” довжиною 1,0–1,3 м та висотою 0,5 м, що збільшило ширину насипу при основі до 6,5 м¹²⁶. Прикметним є поширення “скриньового” типу внутрішньовалових конструкцій передусім у східнослов'янському оборонному будівництві¹²⁷.

Певні складнощі виникають з чітким окресленням хронології городища в Гуцьові, позаяк Х. Цолль-Адамікова за нечисленним керамічним матеріалом датує його X/XI–X ст.¹²⁸ Хоча версія Г. Марущака про тотожність Червена 981 р. з укріпленнями в Гуцьові зобов'язувала шукати витоки городища ще в племінному часі¹²⁹, з чим погодився й Томаш Дзеньковський¹³⁰. Передусім, на такі міркування наштовхує контекст навколишніх пам'яток, зокрема суміжних до цих укріплень поселень (Гуців IX–X), на яких виявлено низку об'єктів IX–X ст. житлового й господарського призначення¹³¹, та курганного кремаційного могильника (Гуців I–VI), датованого в межах VII/VIII–X/XI ст.¹³²

Зрештою, й Х. Цолль-Адамікова звернула увагу на значні розміри городища, тому вона припускала можливість початку його функціонування раніше кінця X ст.¹³³ Ми поділяємо такі міркування польської дослідниці, адже значна площа території (близько 20 га), яку охоплювали укріплення Гуцьова, є показником, який, з-поміж іншого, свідчить на користь спорудження городища за племінного часу. Для порівняння, практично всі добре датовані городища в польській частині Західних Карпат площею понад 5 га належать до передп'ястівського (племінного) періоду¹³⁴. Окрім того, аналогії планувальної структури городища у Гуцьові бачимо й на інших укріплених пам'ятках Розточчя X–XI ст. зі складною системою оборони, зокрема в Рокитному¹³⁵ та Добростанах¹³⁶.

Протилежний до гуцьовського варіант планувальної структури репрезентують невеликі мисові укріплення VIII–X ст. у Майдані Новому та Скибицях на Грабовецькому горбогір'ї – північній межі розселення

¹²⁶ Zoll-Adamikowa H. Wyniki... – S. 157–160. – Ryc. 22.

¹²⁷ Dąbrowska E. Wielkie grody dorzezcza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII–X wieku. – Wrocław etc., 1973. – S. 61; Zoll-Adamikowa H. Wyniki... – S. 174.

¹²⁸ Zoll-Adamikowa H. Wyniki... – S. 160.

¹²⁹ Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko... – S. 234–235.

¹³⁰ Dzieńkowski T. Plemienne i wczesno- państwowe grody międzyrzecza Wieprza i Bugu. Zarys problematyki // Pogranicze polsko-ruskie... – S. 39. – Ryc. 1.

¹³¹ Zoll-Adamikowa H. Wyniki... – S. 161–164; Kuśnierz J., Urbański A. Badania archeologiczne... – S. 305–313.

¹³² Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne smentarzyska ciałopalne Słowian

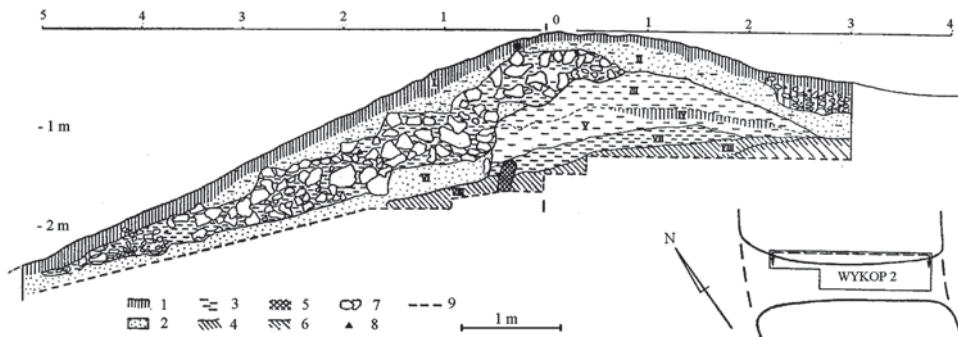
na terenie Polski. – Wrocław etc., 1975. – Cz. 1: Źródła. – S. 80–91.

¹³³ Ejsdem. Wyniki... – S. 160.

¹³⁴ Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody plemienne i państwowe w polskiej części Karpat Zachodnich // Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich. – Krosno, 2006. – S. 198.

¹³⁵ Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2012. – Вип. 16. – С. 307–330.

¹³⁶ Шишак В., Ляска В. Ранньосередньовічний поселенський комплекс поблизу села Добростани на Розточчі // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2012. – Вип. 16 (друкується).

Стратиграфічний перетин зовнішнього валу (№ V) північно-західної лінії городища у Гуцьові: 1 – дерновий шар, 2 – пісок, 3 – глина, 4 – глина "сивого кольору", 5 – слід стовпа, 6 – материк, 7 – вапнякове каміння, 8 – локалізація кераміки, 9 – рівень дна розкопу (за: Zoll-Adamikowa, 1974).

черв'ян. Центральний майданчик городища у Майдані Новому площею 0,12 га вздовж периметра оточений валом, у якому досліджено внутрішні дерев'яні конструкції, та ровом. Підступи захищав ще один земляний вал, перебіг якого важко реконструювати через стан збереження насипу. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, сягає 1 га¹³⁷. Схожу планувальну структуру мало городище VIII–X ст. у Скибицях площею 3,7 га, оточене двома лініями валів, в насипі одного з яких зафіксовано деструкції спалених дерев'яних конструкцій¹³⁸.

Окрім того, на північних відрогів Томашівського Розточчя локалізовано чималі городища у Липському-Поліссі та Майдані Гурному, відомості про хронологію яких вкрай непевні й потребують археологічної верифікації¹³⁹. Хоча, з огляду на те, що поблизу укріплень в Липському-Поліссі знаходився курганний кремаційний могильник VII/VIII–X ст. та відкрите поселення того ж часу¹⁴⁰, а городище в Майдані Гурному супроводжували селища VIII–XI ст.¹⁴¹, можна припустити появу цих оборонних об'єктів у племінний час.

Поховальні пам'ятки, які завжди виступають невід'ємною складовою поселенського простору давніх спільнот, на території розселення черв'ян,

¹³⁷ Archeologiczne zdjęcie Polski // Archiwum zakładowe wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków w Lublinie. Delegatura w Zamościu. – Nr obsz. 85–91. – Nr inw. 1559; Dzieńkowski T. Plemienne i wczesnopamiętnowe grody... – S. 39. – Foto 4.

¹³⁸ Niedźwiadkowie R. i A., Rozwałka A. Sprawozdanie... – S. 142; Maruszczak H. Grodzisko w Skibicach na Wzniesieniu Grabowieckim (Polska SE) w świetle badań geologiczno-geomorfologicznych i analizy położenia geograficznego // Archeologia Polski Środkowoschodniej. – T. 6. – S. 244–254.

¹³⁹ Hoczyk-Siwkowska S. Małopolska północno-wschodnia w VI–X wieku. Struktury osadnicze // Lubelskie materiały archeologiczne. – Lublin, 1999. – T. 12. – S. 94; Maruszczak H. Grodzisko Biała Góra w Majdanie Górnym, pow. Tomaszów, woj. Lubelskie // Archeologia Polski Środkowoschodniej. – Lublin, 1999. – T. 4. – S. 154–164.

¹⁴⁰ Hoczyk-Siwkowska S. Małopolska północno-wschodnia... – S. 94.

¹⁴¹ Banasiewicz E. Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny. – Zamość, 1990. – S. 81.

головно Розточчі, репрезентують курганні кремаційні могильники VII/VIII–X/XI ст. у Гуцьові, Мокрому та Липську-Поліссі¹⁴². Некрополі у Гуцьові й Липську-Поліссі розташовані у структурі чималих поселенських комплексів, осередками яких були городища, а поблизу могильника в Мокрому знаходилося кільканадцять синхронних поселень. Топографія поховальних пам'яток схожа: вони переважно розміщені на мисоподібних підвищеннях, подекуди – піщаних дюнах у заплавах річок. Розміри могильників різні: в Мокрому зафіксовано 43 насипи (досліджено 8) у 6 скупченнях, Липську-Поліссі – 70 (розкопано 38) у 2 групах, Гуцьові – 217 (розкопано 5) у 5 групах. Здебільшого, насипи округлі в плані діаметром від 4 до 9 м та висотою 0,3–1,2 м. Винятком є курган № 35 з Липська-Полісся – прямокутник розмірами 24,5×12,6 м і висотою 1,2 м. Насипи переважно земляні, проте у деяких курганах (Гуців, № 161; Липсько-Полісся № 27, 45) зафіксовано рештки чотирикутних дерев'яних зрубних конструкцій¹⁴³.

Уздовж периметра первинних насипів простежено рівчаки (Гуців, Липсько-Полісся) та прикурганні ями з трьох сторін (Мокре). Кремація звичайно відбувалася на стороні (Гуців, Мокре) й лише в Липську-Поліссі – на місці поховання. Здебільшого первинний насип кургану не накривав перепалених кісток та керамічного матеріалу. Саме тому є підстави для припущення про домінування у черв'ян урнових поховань, у яких кремаційні остеологічні залишки захоронували на вершині курганного насипу, або закопували у його горішній частині (Гуців, Мокре, Липсько-Полісся)¹⁴⁴. У

¹⁴² Огляд досліджень могильників у Гуцьові, Мокрому та Липському-Поліссі подано у зведенні ранньосередньовічних об'єктів фунеральної культури Розточчя: *Ляска В.* Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки на Розточчі (матеріали до каталогу) // *Фортеця: збірник заповідника "Тустань"*. – Львів, 2012. – Кн. 2: На пошану Михайла Рожка. – С. 508–514.

¹⁴³ *Ляска В.* Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки... – С. 501. Практика спорудження внутрішніх дерев'яних конструкцій різних типів у курганних насипах доволі поширена як серед західних, так і східних слов'ян. Докладніше див: *Бессарабова З. Д.* Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы // *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. – Ленинград, 1973. – № 15. – С. 65–82; *Цолль-Адамикова Х.* Деревянные конструкции в курганах с трупосожжением у восточных и западных славян // *Советская археология*. – Москва, 1982. – № 4. – С. 82–90. На

думку М. Фльорека, дерев'яні конструкції з Липська, Гуцьова та інших аналогічних пам'яток виконували магічну функцію – мали символізувати для померлого домівку в потойбіччі: *Florek M.* Obrządek pogrzebowy w międzyczeczu Wierza i Bugu we wczesnym średniowieczu // *Pogranicze polsko-ruskie...* – S. 58. У літературі домінує аналогічне трактування "будинків мертвих", які, окрім сказаного, засвідчують важливе становище померлого за життя: *Woźny J.* Symbolika śmierci i rytuałów pogrzebowych w kulturach wczesnotradycyjnych na ziemiach polskich // *Popiół i kość. Funeralia Lednickie 4 / Pod red. J. Wrzesińskiego*. – Sobótka; Wrocław, 2002. – S. 51–53.

¹⁴⁴ Зазначимо, що М. Фльорек ставив під сумнів масове використання урн у поховальній практиці населення межиріччя Вепру та Західного Бугу. Наприклад, критично проаналізувавши результати досліджень попередників, зокрема, характер розташування під курганними насипами остеологічних решток та керамічного матеріалу, вчений дійшов висновку, що урни зафіксовані лише в Гуцьові та Мокрому.

Гуцьові (курган № 11) зафіксовано сліди стовпів, на які, можливо, ставили урну¹⁴⁵. Окрім того, виявлено декілька підкурганних урнових поховань (Мокре, № 1; Гуців, № 43 та ін.)¹⁴⁶.

Кількість похованих важко визначити з огляду на цілу низку обставин. Можливо, переважали одноосібні могили, хоча у деяких курганах зафіксовано від 2 до 4 урнових поховань, ймовірно, різночасових (Мокре, № 3 та ін.; Липсько-Полісся, № 35 та ін.)¹⁴⁷. Супровідний інвентар бідний, переважно це уламки керамічного посуду, інколи трапляються прикраси та предмети озброєння¹⁴⁸.

У двох насипах з Мокрого (№ 1, 7) простежено незначної товщини прошарки кальцинованих кісток, обпаленої кераміки та деревного вугілля, які, очевидно, є слідами розсипаної певної частини останків перед спорудженням насипу. Аналогічну ситуацію зафіксовано у стратиграфічній колонії всіх об'єктів Гуцьова. Ці так звані "прошарки тілоспалення", на думку Веслава Комана, можуть свідчити про символічне перенесення певної частини останків померлого до кургану з місця кремації¹⁴⁹.

Поселенські структури черв'ян на мікрорівні: басейн р. Волиці. Досвід попередників, які вивчали поселенські структури межиріччя Західного Бугу та Вепру, вказує на домінуючу роль водних артерій при формуванні ранньосередньовічних поселенських структур на племінних теренах черв'ян. Побасейновий розподіл у заселенні підтверджує тяжіння археологічних об'єктів того часу до долин Західного Бугу, Гучви, Букової, Вепру, Пору, Лабуньки та їх численних приток¹⁵⁰.

Оскільки загальний розгляд поселенських структур черв'ян потребує окремого, очевидно, – монографічного дослідження, спробуємо

Водночас, за його словами, використання урн у надкурганних похованнях характерне, насамперед, для теренів проживання східнослов'янського населення: *Florek M. Obrządek pogrzebowy...* – S. 57–58.

¹⁴⁵ Розміщення поховальних урн на стовпах та надкурганних дерев'яних конструкціях частково відображене і в писемних джерелах, зокрема, в "Повісті минулих літ", "Анонімній реляції" та "Богемських хроніках" Козьми Празького: *Цолль-Адамикова Х.* Наземные погребения с трупосожжением у славян в свете письменных и археологических источников // *Российская археология.* – Москва, 1998. – № 1. – С. 84–90.

¹⁴⁶ *Ляска В.* Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки... – С. 502.

¹⁴⁷ За підрахунками М. Фльорека, в кремаційних похованнях межиріччя Вепру та Західного Бугу звичайно присутні останки більш ніж однієї особи, але менше десяти. Однак у цьому

випадку актуальним виявляється питання про синхронність захоронень: *Florek M. Obrządek pogrzebowy...* – S. 62.

¹⁴⁸ *Ляска В.* Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки... – С. 502–503.

¹⁴⁹ *Koman W.* Badania ratownicze w wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym w Mokrem, stan. 1, gm. Zamość w latach 1981–1987 // *Prace i Materiały Zamojskie.* – Zamość, 1991. – Т. 3. – S. 164.

¹⁵⁰ *Kokowscy E. i A.* Osadnictwo wczesnośredniowieczne w mikroregionie pomiędzy Huczwą, Bugiem i Bukową na tle osadnictwa grupy Masłomeckiej z młodszego okresu rzymskiego. – Zamość, 1987; *Hoczyk-Siwkowska S.* Małopolska północno-wschodnia... – S. 90–96. – Рис. 19, 20; *Петегирич В.* Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – Вип. 11. – С. 106–108. – Рис. 3.

простежити характерні риси їх системи заселення на прикладі басейну річки Волиці, правої притоки Вепру, довжина якої сягає близько 42 км. Її витoki знаходяться в околицях Тросцянки, впадає вона до Вепру поблизу Вульки Орловської. Географічно басейн Волиці знаходиться на території Грабовецького горбогір'я, рельєф якого визначають значні висоти (240–300 м н. р. м) та численні яри й долини¹⁵¹.

Джерельну базу вивчення системи заселення басейну Волиці заклали неопубліковані результати досліджень 1980–2000-х років¹⁵², проведених на виконання загальнодержавного проекту пошуку, каталогізації та картографування археологічних пам'яток на території Польщі (*Archeologiczne zdjęcie Polski*)¹⁵³. При опрацюванні цих архівних матеріалів встановлено, що на відповідній території зафіксовано 1 городище, 2 курганні могильники, 103 селища та 65 місцезнаходжень, з яких лише на 56 об'єктах виявлено матеріали VIII–X ст., позаяк більшість з них датована в загальних часових межах раннього Середньовіччя. З огляду на малоінформативність місцезнаходження окремих артефактів при аналізі структури заселення того чи іншого регіону, цю категорію до пропонованих розмірковувань не залучено.

Історично-археологічні студії над поселенськими комплексами передбачають специфічне поле досліджень, яке вдало окреслив Збігнев Кобилінський, сформулювавши власне бачення поняття “осадництва” або ж структури заселення. Польський вчений визначив його як “...вбудування тривалих структур суспільно-культурного простору у конкретну геосферу – чисто природний або ж попередньо антропогізований географічний простір...”¹⁵⁴. Ця теза й обумовила русло нашого пошуку, теоретико-методологічними засадами якого стали просторовий аналіз в археології (Ян Ходдер, Клайв Ортон)¹⁵⁵ та відповідний досвід українських вчених, зокрема Андрія Томашевського¹⁵⁶ й Руслана Шишкіна¹⁵⁷.

Одна з найважливіших ланок характеристики структури заселення давніх спільнот – модель розподілу населених пунктів у просторі¹⁵⁸, визначена

¹⁵¹ Reder J. Środowisko geograficzne // *Pogranicze polsko-ruskie...* – S. 13.

¹⁵² Висловлюю щире подяку Є. Куснежу, науковому співробітнику Замоїського музею в Замості (Республіка Польща), за неодноразове сприяння у доступі до цих матеріалів.

¹⁵³ Докладніше див.: *Jaskanis D. Archeologiczne zdjęcie Polski, czyli o ciągłej potrzebie doskonalenia metod badawczych w archeologii // Archeologia Polski Środkowowschodniej.* – Lublin, 2000. – Т. 5. – S. 286–298.

¹⁵⁴ *Kobylński Z. Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza.* – Wrocław etc., 1988. – S. 11.

¹⁵⁵ *Hodder I., Orton C. Spatial Analysis in Archaeology.* – Cambridge, 1976.

¹⁵⁶ *Томашевський А. П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі...* – С. 4–26; *Його ж. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи, перспективи // Археологія і давня історія України.* – Київ, 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 174–206.

¹⁵⁷ *Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія.* – Київ, 1999. – № 4. – С. 129–139.

¹⁵⁸ Згідно з географічною термінологією, існують три типи розподілу поселень у просторі: згрупований, випадковий та гексанальний (рівномірний): *Хазгет П. Географія. Синтез современных знаний.* – Москва, 1979. – С. 405–407.

через індекс найближчого сусідства. Аналіз найближчого сусідства ("nearest-neighbor analysis") у сфері екологічних досліджень вперше застосували Філіп Кларк та Френсіс Еванс¹⁵⁹, після чого він отримав низку методологічних інтерпретацій і в археологічній науці¹⁶⁰. Як наслідок, ця методика швидко здобула популярність серед українських археологів, які вивчають просторово-територіальну характеристику поселенських структур¹⁶¹.

За моделлю Кларка–Еванса, індекс найближчого сусідства обчислюється за наступною формулою: $R = D_{\text{спост.}} / D_{\text{очік.}}$, де R – індекс найближчого сусідства, $D_{\text{спост.}}$ – середня відстань, що спостерігається між кожним поселенням та його найближчим сусідом, а $D_{\text{очік.}}$ – очікувана відстань між кожним поселенням та його найближчим сусідом. Для встановлення очікуваної відстані між найближчими поселеннями використано ще одну формулу: $D_{\text{очік.}} = 1/2\sqrt{A}$, де A – густина населених пунктів на 1 км².

За допомогою комп'ютерного опрацювання крупномасштабних карт визначено гіпотетичні відстані між кожним зі 104 населених пунктів басейну Волиці та його найближчим сусідом. Сума цих показників дорівнює 50,6 км, при цьому зафіксована мінімальна відстань сягає 0,15 км, а максимальна – 3,15 км. Отож, середня відстань ($D_{\text{спост.}} = 50,6 / 104 = 0,49$) між двома найближчими пам'ятками – 0,49 км. Показник щільності поселень щодо площі (приблизно 245 км²) дорівнює 0,4245, а очікувана середня відстань ($D_{\text{очік.}} = 1/2\sqrt{0,4245} = 0,77$) – 0,77 км. Після відповідних обчислень визначився індекс найближчого сусідства (R) – 0,6364. Отже, R ближче до 1 аніж до 0, що вказує на випадковий розподіл поселень у просторі¹⁶². Тобто, вибір місця для поселення зумовили лише природні чинники, фактор близькості ж інших населених пунктів, наявності розвинутої мережі комунікацій та внутрішнього ринку не враховувався¹⁶³.

Беручи до уваги інші тенденції розселення басейну Волиці, варто відзначити відтягання вглиб міжрічкових долин лише незначної кількості поселень – переважна їх більшість тяжіють до берегів водних артерій. Така локалізація дає підстави твердити про домінування на теренах регіону так

¹⁵⁹ Clark P. J., Evans F. C. Distance to nearest neighbor as a measure of spatial relationships in populations // *Ecology*. – 1954. – No 35(4). – P. 445–453.

¹⁶⁰ Hodder I., Orton C. *Spatial Analysis... – P. 38–51; Rood R. J. Spatial Analysis in Archaeology: Historical Developments and Modern Applications // Lambda Alpha Journal of Man. – 1982. – Vol. 14. – P. 40–42; Dulinicz M. Niektóre aspekty zastosowania w archeologii geograficznych metod analizy przestrzennej osadnictwa // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1983. – Nr 3. – S. 299–315; Kobylinski Z. Podstawowe metody analizy punktowych układów przestrzennych // *Archeologia Polski*. – Warszawa,*

1987. – T. 32. – S. 21–54 (etc.).

¹⁶¹ Веремейчик О. М. Лівобережне Полісся // *Село Київської Русі...* – С. 39; Петрашенко В. О. Лісостепова зона // *Село Київської Русі...* – С. 57; Стеблій Н. Система заселення верхів'їв Дністра та Прута в III–V ст. // *Археологічні дослідження у межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр.* – Львів, 2011. – С. 57–59.

¹⁶² Kintigh K. W. *Intrasite Spatial Analysis: A Commentary on Major Methods // Mathematics and Information Science in Archaeology / Studies in Modern Archaeology / Edited by A. Voorrips.* – Hologos; Bonn, 1990. – Vol. 3. – P. 167.

¹⁶³ Петрашенко В. О. Лісостепова зона... – С. 57

званої “ланцюжкової” моделі, для якої характерні поселення, розміщені по берегах середніх та малих річок, що на деяких відрізках утворюють певний “ланцюжок” об’єктів. Звичайно, такі пам’ятки розташовані компактними групами на невеликих за площею територіях від трьох до шести – семи в кожній із груп¹⁶⁴. Приймаючи, за методикою Р. Шишкіна, Вепр як найбільшу водну артерію в регіоні (поруч зі Західним Бугом) за річку першого порядку¹⁶⁵, бачимо, що поселення басейну Волиці виразно тяжіють до двота тричленної гідромережі. Водночас невелику кількість ранньосередньовічних селищ на берегах водотоків четвертого та наступних порядків варто співвіднести з природними чинниками – незначною густиною гідрографічної мережі Волиці, особливо у середній та долішній течіях. З огляду на сказане, така кореляція гідрографічних показників та розташування населених пунктів засвідчує процеси доволі “глибокої” внутрішньої колонізації прибережних місцевостей цієї частини Грабовецького горбогір’я.

При розгляді ієрархічних зв’язків ланок системи заселення істотну роль відіграє кількісний аналіз розмірів площ культурного шару поселень¹⁶⁶. Проте у нашій ситуації через приблизні показники площі усіх поселень (у матеріалах AZP їх подано у форматі “до” – до 1 га, до 5 га і т. п.) неможливо провести їх ранжування співставленням теоретичного та дійсного розподілу рангів поселень¹⁶⁷. Джерельна база змушує застосовувати дещо схематичний аналіз типів поселень за площею, придатними для якого виявилось 1 городище та 102 селища. Отож, кількісний та відсотковий розподіл типів поселень, локалізованих у басейні Волиці, за площею виглядає так:

I тип (до 15 га) – 2 поселення (Грабовчик I, Грабовчик II) або 2 % загального числа проаналізованих пунктів;

II тип (до 5 га) – 35 об’єктів (Рогув V, Свідніки X, Грабовець LIV, Седлісько XI, Скибиці I та ін.) або 34 %;

III тип (до 1 га) – 28 селищ (Завода III, Скоморохи Малі V, Колонія Сітно I, Чартория XV, Орнатовичі X та ін.) або 27 %.

IV тип (до 0,5 га) – 34 поселення (Вулька Тучапська IV, Даньчиполь XII, Скербешів XIX, Сади III, Холужно III та ін.) або 33 %.

V тип (менше 0,1 га) – 4 пам’ятки (Тучапи XII, Ольшанка I, Хущка Дужа XV, Свідніки VI) або 4 %.

Як бачимо, в басейні Волиці домінували поселення II, III та IV типів, площа яких коливалася від 0,1 до 5 га. Селища інших кількісних груп, зокрема об’єкти з площею до 15 га, у структурі заселення регіону належать, радше, до виняткових. Можливо, такі розміри потрібно пов’язувати не лише з господарськими та палеоекологічними факторами, а й генезою суспільних відносин, зокрема поступовим зростанням ролі індивідуальних сімей та формами їхньої земельної власності.

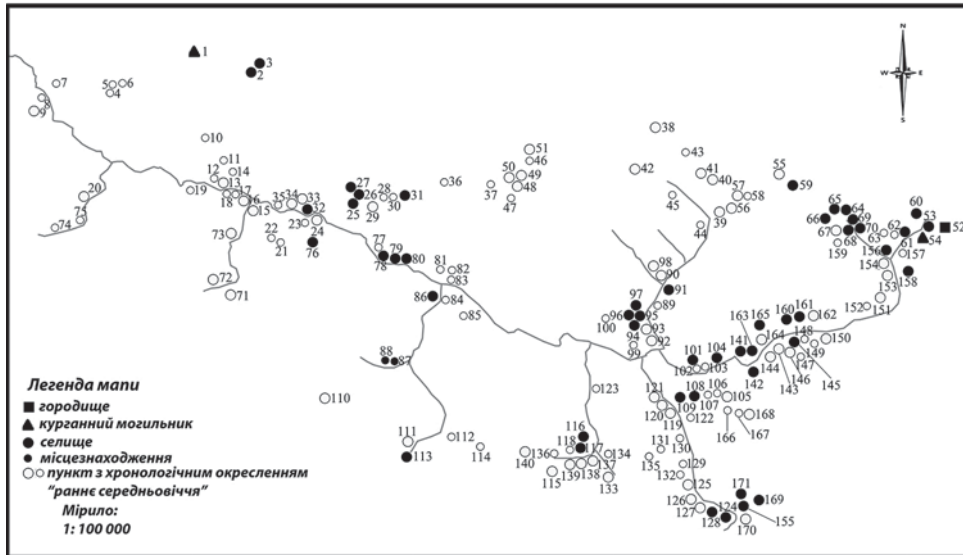
¹⁶⁴ Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель... – С. 130–131.

¹⁶⁵ Там само. – С. 129.

¹⁶⁶ Томашевський А. П. Правобережне Полісся... – С. 9.

¹⁶⁷ Hodder I., Orton C. Spatial

Analysis... – P. 69–73; Hodder I. Some new directions in spatial analysis of archaeological data at the regional scale (macro) // Spatial archaeology / Edited by D. L. Clarke. – London; New York, 1977. – P. 236–246; Хазгет П. Географія... – С. 410–415.

Археологічні пам'ятки в басейні р. Волиця

Істотну роль при характеристиці структури заселення відіграє докладний аналіз мікротопографії пам'яток. Доступний матеріал дав змогу розглянути топографічні умови розташування 105 об'єктів, тобто 61 % загальної їх кількості.

Як видно зі статистичних обрахунків, домінує мисовий тип розташування, який характеризується рисами природної топографічної відокремленості від навколишнього рельєфу. До цієї категорії відносимо 54 позиції, або ж 51 % пам'яток. Переважна більшість поселень розташовані на корінних виступах берега над заплавою Волиці та її допливів (Скибиці I, Скоморохи Малі VII, Грабовчик II, Чартория XIV, Колонія Сітно II та ін.). Винятком є поодинокі локалізовані на мисах при впадінні струмка в більшу водну артерію (Подхущка V, Калінувка IV). Окрім того, трапляється й інший варіант топографічного розташування, зокрема, селище площею до 1 га Скербешів XVII займає північні, східні та південні схили мису, утвореного вигином русла Волиці¹⁶⁸.

Деяко менше поселень терасового типу розташування, який передбачає локалізацію на прирічкових, топографічно не відокремлених від навколишнього рельєфу ділянках. До цієї групи відносимо 41 % об'єктів – 43 пам'ятки (Даньчиполь I, Орнаговичі X, Свідніки I, Скербешів XXVI, Холужно III та ін.). Наприклад, цей варіант репрезентує поселення VIII–X ст. площею до 5 га Седлісько XI, розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега Калинівки на висоті 4–8 м¹⁶⁹.

Заплавний тип топографічного розташування поселень репрезентують селища на дюнах та пагорбах у заплавах долинах річок. До категорії заплавних

¹⁶⁸ Archeologiczne zdjęcie Polski... – ¹⁶⁹ Ibidem. – Nr obsz. 85–90. – Nr obsz. 85–99. – Nr inw. 10638. – Nr inw. 2666.

належить 5 поселень (Скибиці II, Бяловоди Колонія Друга III, Лловець VIII, Скоморохи Дужі VI, Броніславка X), що дорівнює 5 % об'єктів. Цей варіант яскраво ілюструє мікротопографія селища-супутника городища VIII–X ст. Скибиці II, розташованого на видовженому підвищенні (ур. Острівець) серед заболоченої заплави Калинівки на висоті 2–4 м над рівнем долини¹⁷⁰.

До вододільного типу топографічного розташування належать 3 % пам'яток, а саме два невеликі поселення Анепол II та Анепол III, початок існування яких припадає на X ст., та курган X–XI ст. Вішенкі I¹⁷¹. Вони розташовані на високому плато (284 м н. р. м.) вододілу між Волицею і Волаївкою – правими притоками Вепру.

Отож, як видно з наведених статистичних обчислень, на території басейну Волиці у VIII–X ст. домінували мисовий та терасовий типи топографічного розташування населених пунктів, тоді як частка заплавної і вододільних об'єктів сягає лише 8 %. Переважання мисових та терасових селищ варто пов'язати з особливостями рельєфу, гідрографічної сітки та мікроклімату Грабовецького горбогір'я, а також господарською доцільністю. На прирічкових смугах з крутими вигинами, мисами й луками забезпечувався набагато кращий дренаж, циркуляція повітря, повільніший хід добових температур¹⁷², що, у поєднанні з родючими алювіальними ґрунтами в долинах Волиці та її допливів, створювало сприятливі умови для землеробства¹⁷³.

Проблема політичної належності та етнічного характеру черв'ян. Вигідне розташування на торговельних комунікаціях, а саме контроль над відгалуженням “бурштинового” шляху Німаном – Західним Бугуом – Дністром¹⁷⁴ й магістраллю з Києва через межиріччя Західного Бугу і Вепру до Кракова й Праги¹⁷⁵ визначили істотне геополітичне становище території черв'ян. Тому й не дивно, що ці землі в другій половині X – першій третині XI ст. стали об'єктом зацікавлень і військової експансії князівських династій Пржемисловичів, Рюриковичів і П'ястів.

Щоправда, до літопису потрапили лише ті моменти цієї боротьби, які стосуються русько-польських конфліктів за Червен та “Червенські гради”. Передусім йдеться про згаданий похід Володимира Святославовича, внесений до літопису під 981 р. Однак аналіз перших років князювання Володимира у Києві й можлива помилка літописця наприкінці XI – на початку XII ст. при перерахунку відносної хронології, заснованої на роках правління

¹⁷⁰ Archeologiczne zdjęcie Polski... – Nr obsz. 85–91. – Nr inw. 7746; *Niedźwiadkowie R. i A., Rozwółka A. Sprawozdanie...* – S. 148.

¹⁷¹ Archeologiczne zdjęcie Polski... – Nr obsz. 85–88. – Nr inw. 11150, 11151.

¹⁷² *Томашевський А. П. Правобережне Полісся...* – С. 22.

¹⁷³ *Reder J. Środowisko geograficzne...* – S. 13.

¹⁷⁴ *Войтович Л. “Баварський географ”:* спроба етнолокалізації... – С. 24–25; *Його ж. Галицька земля і Візантія у*

XI–XIV ст. // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Дрогобич, 2011. – Вип. 14–15. – С. 37; *Казанский М. М. Скандинавская меховая торговля и “Восточный путь” в эпоху переселения народов // Stratum plus. Археология и культурная антропология.* – Санкт-Петербург и др., 2010. – № 4: Рим и варвары: от Августа до Августа – С. 22. – Рис. 1.

¹⁷⁵ *Флоровский А. В. Чешско-русские торговые отношения X–XII вв. // Международные связи России...* – С. 71.

князів, на абсолютну, побудовану на ері "від створення світу", дають серйозні підстави датувати саму виправу 979 р.¹⁷⁶

Використання формули "Иде Володимиръ к Лахомъ", здавалося б, не залишає жодних сумнівів щодо належності черв'ян до держави П'ястів та пізнішого їх завоювання заходами київського князя. Цю думку конкретизував Володимир Пашуто, а за ним й Олександр Назаренко, висловивши припущення, що похід Русі проти Польщі відбувся у союзі з німецьким імператором Оттоном II¹⁷⁷. Проте тут літописні відомості про належність черв'ян та хорватів з-над Сяну до "ляхів" виразно суперечать іншим писемним джерелам, оскільки важко уявити, як Польща могла володіти межиріччям Західного Бугу і Вепру чи Посаянням, не маючи влади над Краківською землею¹⁷⁸.

Вперше інформацію про політичну належність Кракова до Чехії подав Ібрагім ібн Якуб ал Ізраїлі ал ат-Тургузі, який у 965–966 р. здійснив подорож до слов'янських земель Центральної Європи. У його реляції чітко вказано, що держава чеського князя Болеслава I Жорстокого простягається "від міста Фрага (Прага – В. Л.) до міста Кракова на три тижні шляху і межує на цьому проміжку з країною турків (угорців – В. Л.)"¹⁷⁹.

Підтвердження словам арабського купця знаходимо і в документі "Dagome iudex" – дипломатичному акті, складеному близько 989–992 рр.¹⁸⁰, за яким польський князь Мешко I передав Гнєзно зі своїми володіннями (Civitas Schignesghe) під покровительство папського престолу у таких межах: "...з одного боку починається Довге море, межа з Пруссією – до місця за назвою Русь, а границя з Руссю тягнеться до Кракова, а від цього Кракова – до ріки Одер, прямо до місця за назвою Алемура, а від цієї Алемури – до землі мільчан, а кордон з мільчанами – прямо по ту сторону Одера, а звідти веде вздовж ріки Одера до вищеназваного міста Схігнесне"¹⁸¹. Уважне

¹⁷⁶ Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. – Киев, 1884. – Ч. 1: Русь и Польша до конца XII в. – С. 77–78; Wasilewski T. Przemyśl w X–XI wieku w świetle latopisów ruskich // Rocznik Przemyski. – Przemyśl, 1988. – Т. 26. – С. 311–312; Krzywicka V. Lokalizacja Czerwieny... – С. 9; Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – С. 57–58; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С. 405–406.

¹⁷⁷ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 121; Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 408–409.

¹⁷⁸ Свого часу в польській літературі висловлювалося припущення, що експансія Мешка I могла сягти Посаяння та верхів'їв Західного Бугу не з боку Малопольщі, а від півночі – через Мазовше: Potkański K. Przywilej z r. 1086 // Kwartalnik Historyczny. – Łwów,

1903. – R. 17. – S. 24–25; Szelągowski A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód: w okresie bizantyńsko-arabskim. – Kraków, 1909. – S. 108–123; *Ejusedem*. Kwestia ruska w świetle historii. – Warszawa, 1911. – S. 43–44. Однак більшість дослідників різко висловилися проти такої інтерпретації, не підтверджені ані писемними джерелами, ні географічними особливостями регіону: Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1904. – Т. 1: До початку XI віка. – С. 549–550; Rhode G. Die Ostgrenze Polens... – P. 51–54; Королюк В. Д. Западні славяне... – С. 84; Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 394.

¹⁷⁹ Relacja Ibrāhīma... – S. 49.

¹⁸⁰ Докладніше див.: Labuda G. Studia... – S. 240–263; Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1990. – С. 24–26.

¹⁸¹ Грамота польского князя Мешка I папскому престолу ("Dagome iudex")

прочитання тексту не залишає сумнівів у тому, що Краківська область перебувала поза межами Гненезнського князівства¹⁸², щоправда, Г. Лябуда вважав, що на час укладення документа Краківщина вже знаходилася під владою Болеслава, сина Мешка I¹⁸³. Так чи інакше, датування у Козьми Празького втрати Чехією Малополющі на 999 р.¹⁸⁴ зазнало верифікації у науковій літературі¹⁸⁵. Для прикладу, перехід цих теренів до П'ятів визначається 987–989 р.¹⁸⁶, або часом після 992 р.¹⁸⁷

Ще виразніше, володіння Чехії на сході у 960–970-х роках описав згаданий празький документ, за яким територія Празької дієцезії *ab initio* "...до сходу такі має ріки граничні Буг (Bug) іменується і Стір (Ztir)... разом з городом Краковія (Krakoua) і краєм, який має назву Ваг (Wag), і з усіма територіями, що належать до згаданого граду, яким є Краковія. Звідси, додавши границі угорські, розширено посувається аж до гір, яких назва є Трітрі (Татри – В. Л.)..."¹⁸⁸.

Присутність Побужжя, а, отже, і черв'ян, у межах, які відповідають церковно-політичним реаліям Чехії близько 973 р., викликала значні сумніви В. Королюка, позаяк Західний Буг та Стір течуть практично паралельно й не творять жодного реального рубежу. Спираючись на твердження, що для тогочасної Чехії характерним було доволі туманне уявлення про географію Волині, дослідник висунув гіпотезу, згідно з якою кордони по Західному Бугу та Стиру варто розглядати не як сталі державні чи церковні рубежі, а місійні границі празького церковного центру¹⁸⁹.

З такою інтерпретацією не погодився О. Назаренко, який вказав на проходження по цьому межиріччі важливих торговельних комунікацій та етнічної межі між Волинню й Прикарпаттям¹⁹⁰. Утім, визнання межі лінією витоків Західного Бугу й Стиру суперечить інформації джерела про перебіг кордону властиво вздовж рік, а не перпендикулярно до них¹⁹¹. Окрім того, спроби проведення кордону Чехії Західним Бугом та Стиром не дають відповіді на запитання, як тоді бути з племенами карпатських хорватів, також згаданими в празькому документі¹⁹². Властиво тому ми більше схиляємося до думки Я. Ісаєвича, який вважав "Ztir" спотвореною назвою р. Стрий – правої притоки Дністра¹⁹³, що, в свою чергу, дає змогу провести межу володінь Праги і через хорватські землі у Прикарпатті.

(около 990 г.) // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Москва, 2010. – Т. 4: Западноевропейские источники / Составление, перевод и комментарий А. В. Назаренко. – С. 52.

¹⁸² Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 146–147; *Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.* – Warszawa, 1973. – Т. 5. – С. 605–611.

¹⁸³ Labuda G. *Studia...* – S. 259–260; *Ejusdem. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy...* – S. 11.

¹⁸⁴ Die Chronik der Böhmen... – P. 60.

¹⁸⁵ Labuda G. *Studia...* – S. 264–293.

¹⁸⁶ Ibidem. – S. 292.

¹⁸⁷ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 147.

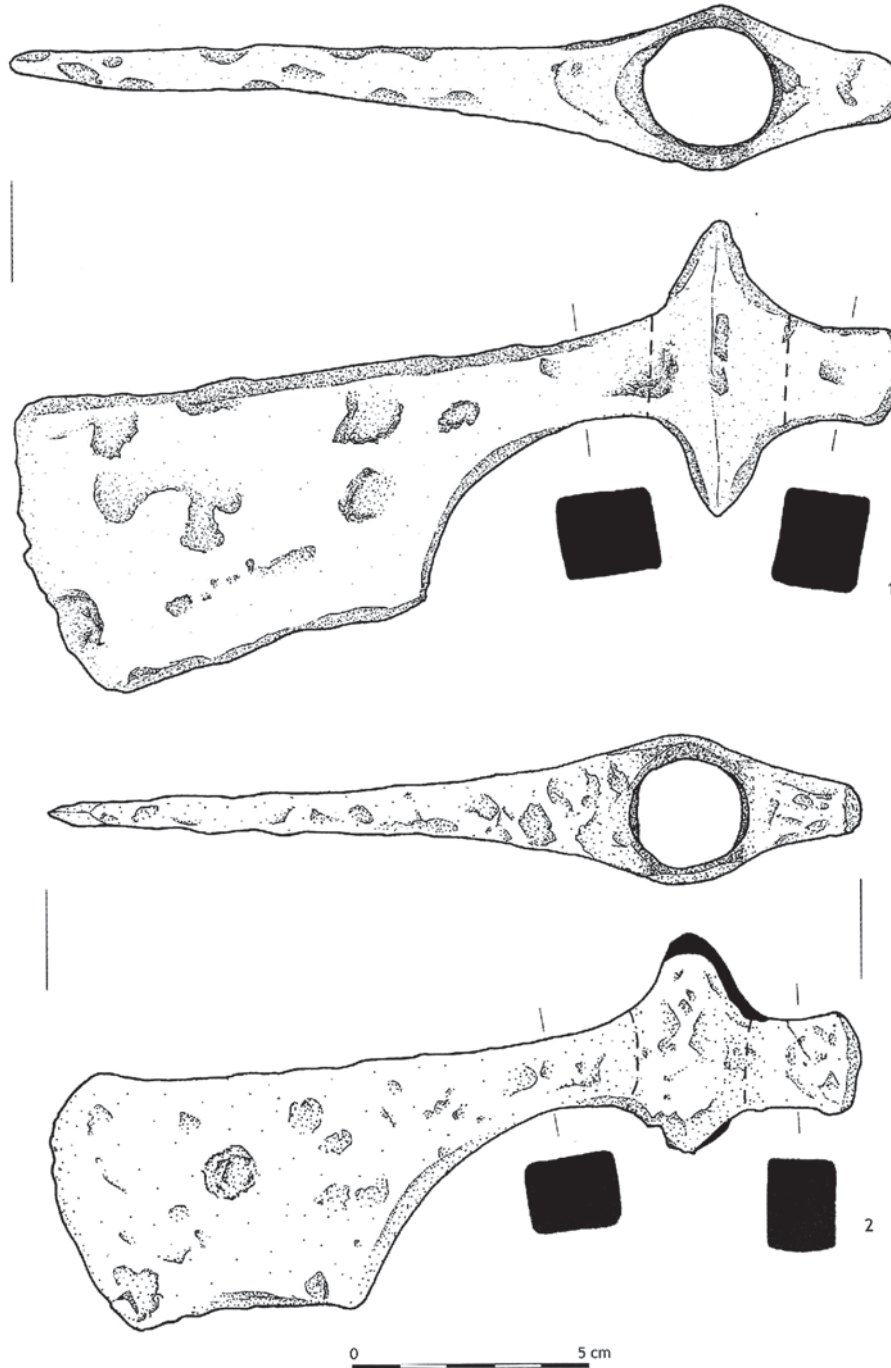
¹⁸⁸ Die Chronik der Böhmen... – P. 138. Переклад за: *Войтович Л.* Карпатські хорвати... – С. 113.

¹⁸⁹ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 85–86.

¹⁹⁰ Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 395–396.

¹⁹¹ Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" ... – С. 119.

¹⁹² Див. прим. 49–50.

Чекани кінця IX – початку X ст. типу "bradatice", виготовлені у великоморавській традиції: 1 – Осухи, 2 – Новосілки Передні (за: Kotowicz, 2009)

Зважаючи на зазначені писемні джерела, ми приймаємо теорію чеської зверхності над населенням Волині й Прикарпаття, втім і черв'янами. Однак йдеться не про пряме політичне підпорядкування їх Празі, а, радше, союзницько-трибутарні відносини¹⁹⁴, які залишали чимало простору для генези власних потестарних структур.

Можливо, ґрунт для чеського просування у напрямку Волині та Прикарпаття заклала Великоморавська держава часів князя Святоплука Моравського (870–894)¹⁹⁵, передусім у руслі поширення на ці терени християнської традиції¹⁹⁶. Опосередкованими свідченнями такої політичної та релігійної інфільтрації можуть бути археологічні об'єкти з виразними рисами великоморавської культурної традиції. Насамперед відзначимо, що з ареалу розселення черв'ян походять три знахідки чеканів кінця IX – початку X ст. типу "bradaticе" (тип I за Йозефом Поуліком) поблизу Осух, Новосілок Передніх та Зміївовиськ, а також сокира VIII – першої половини X ст. типу "Попошице" з околиць Томашова Любельського¹⁹⁷. Тривкий зв'язок з великоморавськими впливами мали прикраси та предмети побуту, зафіксовані й на інших теренах Волині, зокрема у Листвині, Пересопниці, Старому Жукові та ін.¹⁹⁸ Натомість підкурғанні інгумації XI – першої третини XII ст. з "оболом мертвих", досліджені на Пліснеському городищі поблизу ареалу розселення бужан, варто пов'язати не з моравською традицією¹⁹⁹, а варязькою практикою

¹⁹³ *Исаевич Я. Д.* "Грады Червенские"... – С. 119.

¹⁹⁴ *Abraham W.* Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII. – Lwów, 1890. – S. 42; *Исаевич Я. Д.* "Грады Червенские"... – С. 120; *Labuda G.* Studia... – S. 207–208 (etc.).

¹⁹⁵ *Исаевич Я. Д.* "Грады Червенские"... – С. 115; *Его же.* Висляне и ледзяне в IX–X вв. // *Формирование раннефеодальных славянских народностей.* – Москва, 1981. – С. 158–159; *Войтович Л.* Прикарпаття в другій половині... – С. 29–31.

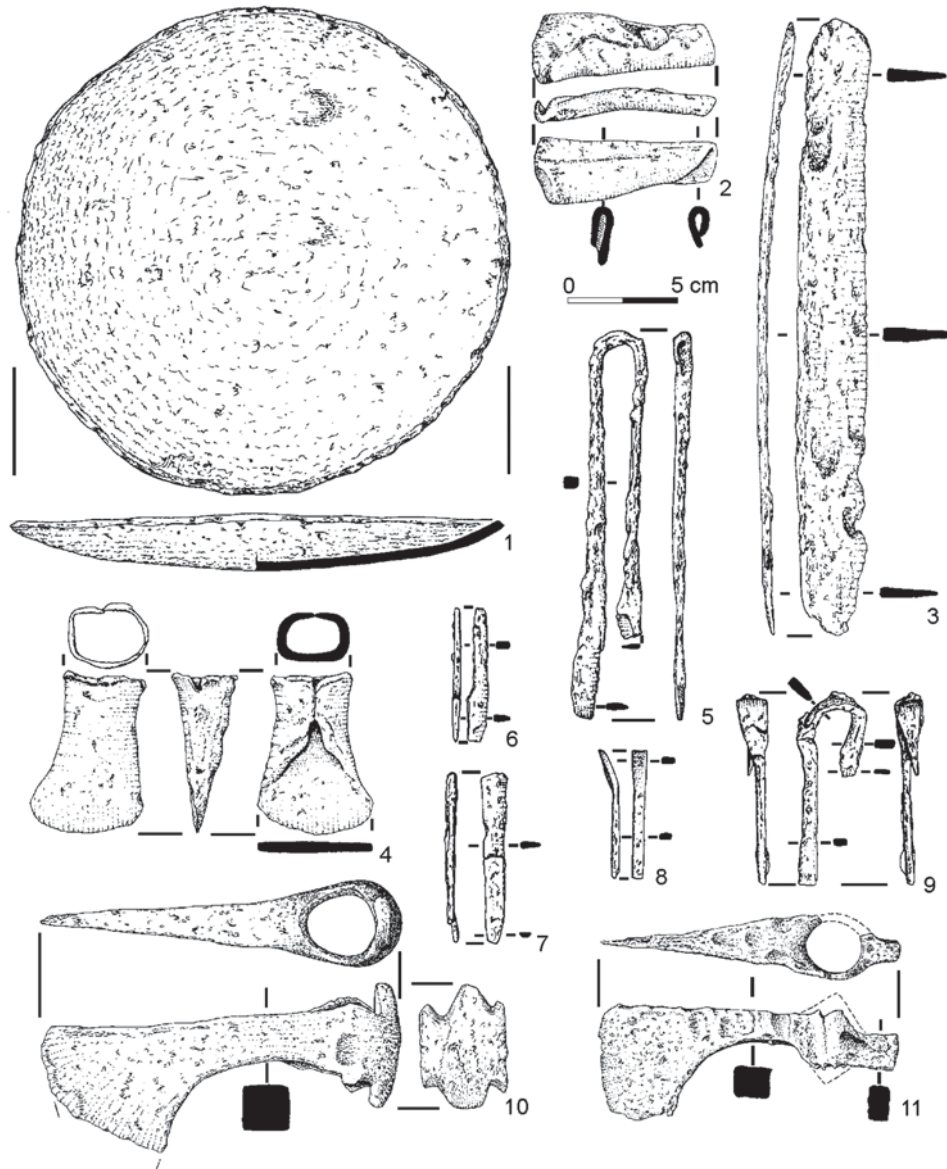
¹⁹⁶ Докладніше див.: *Ширинский С. С.* Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии // *Древняя Русь и славяне.* – Москва, 1978. – С. 203–206; *Берест Р.* До питання про прийняття християнства на землях Північного Прикарпаття (Постановка проблеми) // *Археологічні дослідження Львівського університету.* – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 189–190; *Любащенко В.* До питання про кирило-мефодіївську традицію у Галицько-Волинській Русі // *Проблеми слов'янознавства.* – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 22–40; *Діба Ю.* Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження князя Володимира

Святославовича: локалізація Будятиного села // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 56–58.

¹⁹⁷ *Ławrynowicz O., Strzyż P.* Nowe znaleziska broni obuchowej z okolic Roztocza // *Archeologia Polski Środkowoschodniej.* – Т. 6. – S. 262; *Kotowicz P.* Dwie wcześnieśredniowieczne bradatice z południowej Lubelszczyzny // *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi / Pod. red. H. Taras, A. Zakościelnej.* – Lublin, 2009. – S. 383–396; *Kuśnierz J.* Znaleziska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim // *Pogranicze polsko-ruskie...* – S. 153–154.

¹⁹⁸ *Петегурич В.* Поселенські структури... – С. 113–114; *Терський С.* Культурні впливи Великої Моравії на землі давньої України (за археологічними матеріалами Галичини та Волині) // *Треті "Ольжині читання" ...* – С. 15–18.

¹⁹⁹ *Моця О.* Карпати у X–XIV ст. // *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат.* – Львів, 1999. – Т. 1: Археологія та антропологія. – С. 356–358; *Петегурич В.* Поселенські структури... – С. 113.

Скарб залізних предметів (№ 1) з городища у Тренчі, виготовлених у великоморавській традиції: 1 – чаша, 2 – фрагмент чаші, 3 – сошник плуга, 4 – рало, 5–9 – ножиці, 10 – сокира, 11 – чекан (за: Ginalska, Glinianowicz, Kotowicz, 2013)

поховального обряду²⁰⁰. Нещодавні знахідки скарбів та низки поодиноких артефактів з чітко вираженими “південними” рисами на поселенському комплексі у Трепчі²⁰¹ та Гірному²⁰² в передгір’ї Карпат, очевидно, вказують на один зі шляхів поширення великоморавських традицій на Волинь.

Попри те, що політична належність черв’ян у середині X ст. не викликає суттєвих застережень, постає запитання: на кого ж ходив Володимир Свято-славович у 979/981 р. Усвідомлена заміна етноніму “чехи” на “ляхи” у пізнішій редакції літопису практично неможлива, адже, за влучним висловом Михайла Грушевського, “...літопись добре вмiла відрiзняти Ляхiв вiд Чехiв”²⁰³. Погоджуючись з такою думкою, польські дослідники на основі аналізу писемних джерел (“Географа Баварського” та трактату “Про управління імперією” Константина Багрянородного) локалізують на півдні і сході до верхів’їв Дністра, Західного Бугу та Стиру лендзян – “ляхів”²⁰⁴, західнослов’янська

²⁰⁰ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 80; Филипчук М., Шуй Н. Могилиники Пліснеського археологічного комплексу IX–XIII ст. як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Вип. 1. – С. 79–85; Liwoch R., Müller-Wille M. “Druzhina” graves dating to the time around AD 1000 from Pidgirci (western Ukraine) // Archäologisches Korrespondenzblatt. – Mainz, 2012. – Jahrgang 42, Heft 3. – P. 421–438 (etc.). Синхронну присутність “оболів мертвих” на Пліснеському могилинику та у великоморавських похованнях варто трактувати як місцеві й не пов’язані між собою варіанти поховального обряду: Liwoch R. Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 11. – С. 377; Liwoch R., Müller-Wille M. “Druzhina” graves... – P. 429; Ливох Р. Большие курганы летописного Плеснеска // Славяно-руское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной. Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 490.

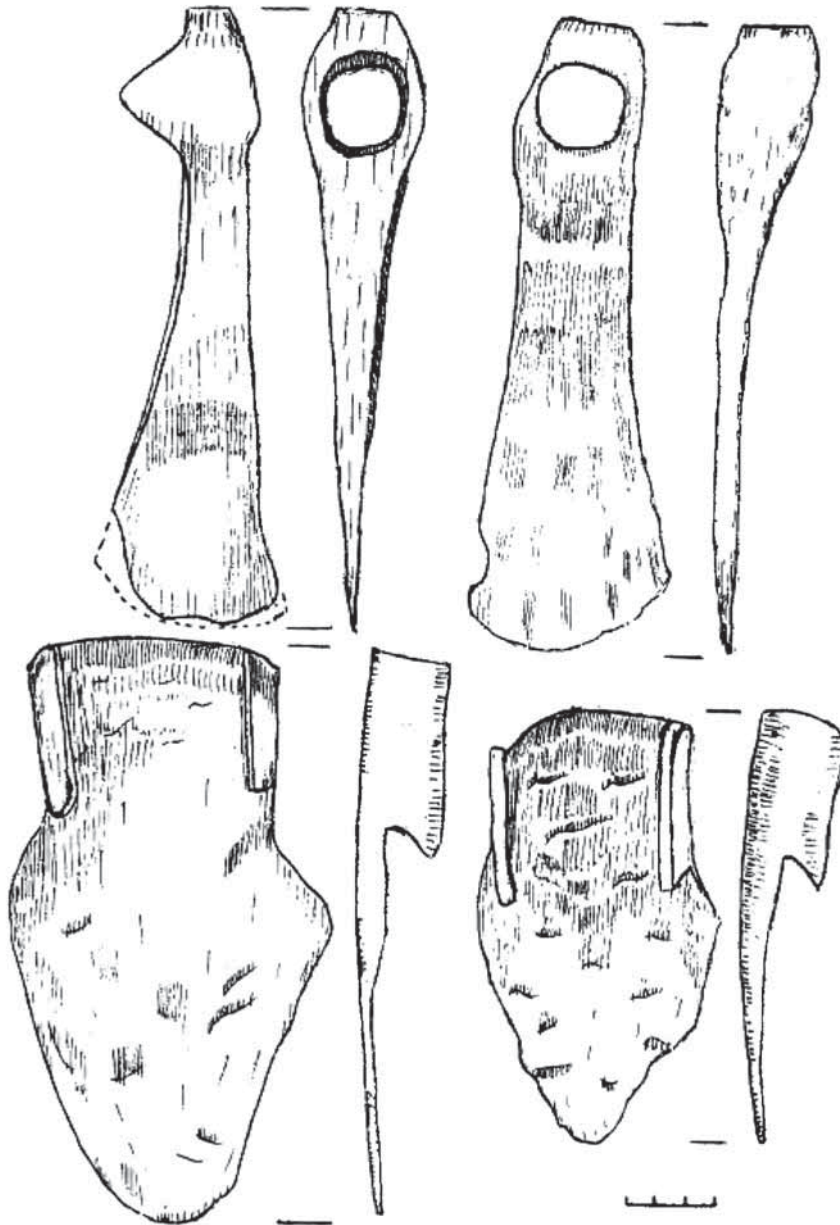
²⁰¹ Ginalski J., Glinianowicz M., Kotowicz P. N. Elementy “południowe” w kulturze materialnej mieszkańców Kotliny Sanockiej w IX–X w. // Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim,

rzymskim i wczesnym średniowieczu / Pod red. J. Gancarskiego. – Krosno, 2013. – S. 390–408, 411–414. – Рис. 6–15.

²⁰² Терський С. Скарб залізних знарядь праці княжої доби з с. Гірне на Стрийщині // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали історико-народознавчої конференції “Минуле та сучасне Бойківщини”, яка відбулась у м. Самборі 6 березня 1996 року з нагоди 140-річчя від дня народження Михайла Зубрицького. – Львів, 1996. – С. 29; Його ж. Культурні впливи... – С. 18. – Рис. 4.

²⁰³ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 436.

²⁰⁴ Lehr-Splawinski T. Lędzice-Lędzianie-Lachowie // Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata. – Poznań, 1959. – S. 201; Kuczyński S. Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku przed rokiem 980 // Początki państwa Polskiego. Księga tysiąclecia – Poznań, 1962. – T. 1. – S. 243; Persowski F. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X–XI wieku. – Wrocław etc., 1962. – S. 91; Kotlarczyk J. Grody Czerwienieckie a karpacki system obronny pod Przemyślem we wczesnym średniowieczu // Acta Archeologica Carpathica. – Kraków, 1969–1970. – T. 11, fasc. 2. – S. 268; Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1970. – T. 4. – S. 491–493; Labuda G. Studia... – S. 176–191. – Рис. 4; Kurtyka J. Południowy odcinek granicy polsko-ruskiej we wczesnym średniowieczu (przed 1340 r.) w świetle źródeł historycznych // Początki sąsiedztwa... – S. 184 (etc.).

Скарб залізних предметів праці X–XI ст. з Гірного в передгір'ї Карпат, виготовлених у великоморавській традиції (за: Терський, 2009)

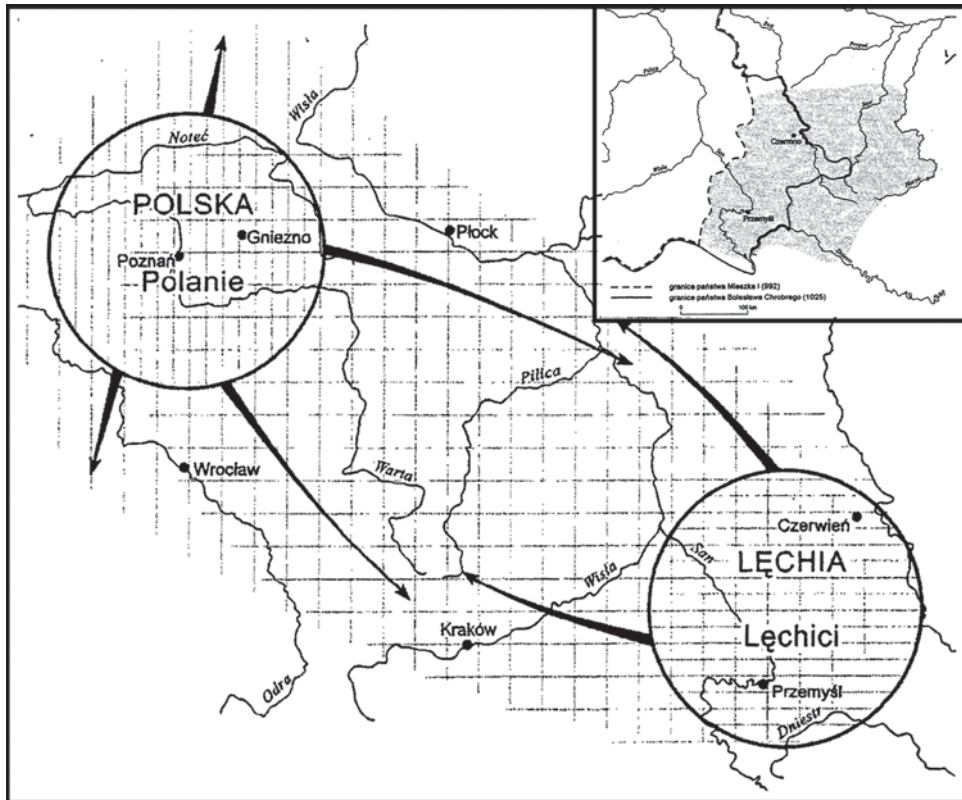
атрибуція яких в історіографії практично не викликає сумнівів²⁰⁵. Таку позицію, щоправда набагато обережніше, підтримують й українські вчені, відзначаючи можливий контроль над Побужжям віслянсько-лендзянської верхівки Краківщини та Сандомирщини²⁰⁶. Не вдаючись до критичного розгляду концепції про “лендзянський суперетнос”²⁰⁷, наведемо лише характерну тезу

²⁰⁵ *Исаевич Я. Д.* Виляне и лендзяне... – С. 159–163; *Labuda G.* Narodziny polsko-ukraińskiej granicy... – S. 9–17; *Nalepa J.* Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łedzanie // Początki sąsiedztwa... – S. 47–64 (etc.).

²⁰⁶ *Исаевич Я. Д.* “Грады Червенские”... – С. 120; *Его же.* Виляне и лендзяне... – С. 166; *Головко О.* Похід кийівського князя... – С. 44.

²⁰⁷ Зазначимо, що такі спроби масштабного сприйняття розселення цього етносу не зовсім корелюється з повідомленням “Географа Баварського” про 98 “civitates”, якими володіли лензяни, тоді як при описі бужан та черв’ян згадано 231 та 325 “civitates” відповідно: *Описание городов...* – С. 14. За логікою викладу “Географа Баварського” лендзян можна локалізувати у Люблінсько-Сандомирській землі (*Łowmiański H.* *Łędzianie...* – С. 97–116; *Войтович Л.* Карпатські хорвати... – С. 116–117; *Його ж.* Повертаючись до хорватів... – С. 71–72), що не вповні співвідноситься з інформацією Костянтина Багрянородного, за якої “Λενζανήνοι”, межуючи з фемою печенігів Явдіертим та будучи пактіотами Русі, “...моноксили... відправляють у сусідні водойми. Оскільки вони (водойми) усі впадають до ріки Данапр, то і вони (кривитеїни, лензанени та інші Славинії – *В. А.*) дістаються цієї ж ріки і відправляються до Києви... і (моноксили – *В. А.*) продають русам...”: *Константин Багрянородный.* Об управлени империей: Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – Москва, 1991. – С. 44–47, 156–157. Тут варто пригадати, що в науковій літературі локалізація лендзян отримує щораз інші, часом кардинально відмінні від описаної інтерпретації: *Тумієнєцькі К.* Sprawa Łędzian // Slavia Antiqua. – Poznań, 1964. – Т. 11. – С. 195; *Исаевич Я. Д.* Виляне и лендзяне... – С. 163; *Головко А. Б.*

Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – Киев, 1988. – С. 9; *Баран В. Д.* Східнокарпатський регіон у V–VII ст. // Етногенез та етнічна історія населення... – С. 306–308; *Войтович Л.* Карпатські хорвати... – С. 116–117. Деякі дослідники схильні навіть до вилучення згадок про лендзян з-поміж джерел про прапольське населення та їх ідентифікації з лучанами (*Нидерле Л.* Славянские древности. – Москва, 1956. – С. 156; *Дашкевич Я.* Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.) // Українські землі часів короля Данила Галицького: Церква і держава. – Львів, 2005. – С. 28–29), наддніпрянськими полянами (*Конча С.* “Лензяни” в контексті Київської Русі // Збірник наукових праць науково-дослідницького інституту українознавства. – Київ, 2007. – Т. 15. – С. 256–270; *Його ж.* LENZANINOI Константина Багрянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Київ, 2007. – Вип. 11. – С. 4–7; *Його ж.* “Лензяни” та поляни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Київ, 2008. – Вип. 12. – С. 47–49), або з уличами (*Jakimowicz R.* Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (Próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia) // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – С. 29–30). Тим паче, як зауважив А. Горський, етимологічна тотожність етноніма “лендзяни” з руським “ляхь” (аналогічне найменування поляків “Lengyel” угорською мовою, найправдоподібніше, запозичене саме з руської) не обов’язково має вести до того, щоб однозначно вміщувати лендзян, хоча б і частково, на території майбутньої Польської держави: *Горський А. А.* Баварский географ... – С. 276.

"Лендзянський суперетнос" у традиційному трактуванні польської історіографії (за: Labuda, 1996; Gurba, 2004)

Криштофа Фокта, який вказує, що поки прийнято існування хорватів у Прикарпатті, джерельні дані про лендзян будуть видаватися доволі суперечливими, адже останні в цьому разі не могли межувати ані з племенами басейну Дністра, ні з фемою печенігів Явдіертим; до того ж, значні природні бар'єри відділяли б їх навіть від Побужжя²⁰⁸. Справді, відкинувши як неаргументовані спроби "переселення" карпатських хорватів на інші терени (наприклад, концепцію К. Фокта²⁰⁹) чи фантастичні гіпотези польських вчених, які трактують етніонім "бужани" як територіальне окреслення лендзян Побужжя, а появу волинян на цих теренах пов'язують з руською експансією та "рутенізацією" місцевого прапольського населення²¹⁰, маємо підстави відмовитися від

²⁰⁸ Fokt K. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru // Przegląd historyczny. – Warszawa, 2004. – T. 95, zesz. 4. – S. 450.

²⁰⁹ Fokt K. Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą // Acta Archeologica Carpathica. – Kraków, 2003. – T. 38. – S. 137–155.

²¹⁰ Kuczyński S. Wschodnia granica... – S. 239–240; Wasilewski T. Dulebowie, Lędzianie, Chorwaci: z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1976. – T. 67, zesz. 2. – S. 193; Golub S., Gurba J. Archeologia o początkach

зазначеного розміщення лендзян та їх можливої присутності у літописній статті 979/981 р.

Зважаючи на сказане, слова літописця “Иде Володимѣрь к Ляхомъ” варто інтерпретувати у двох варіантах²¹¹, протилежних один одному. Припустивши, що похід на ляхів і виправа на хорватів та черв'ян є двома різними акціями, штучно об'єднаними в одну літописну статтю, можна прислухатись до згаданої гіпотези О. Назаренка про військовий конфлікт Русі та Німеччини супроти Польщі²¹². Однак тоді не зовсім зрозуміло, як Володимир Святославович міг воювати проти Мешка I за належності Малопольщі Чеському князівству. Хіба що ця зовнішньополітична акція передбачала ще й союз із чеським князем Болеславом II Побожним²¹³.

Натомість, згідно з іншим варіантом розв'язання проблеми, маємо погодитись з тим, що згадка про “ляхів” є пізнішою інтерполяцією під враженням русько-польських конфліктів за “Червенські гради”²¹⁴. Цю версію вважаємо найвірогіднішою з тим уточненням, що основною метою походу Володимира Святославовича 979/981 р. було завоювання черв'ян та хорватів у витоках Західного Бугу та в Посянні. Навряд чи можна стверджувати про повномасштабну русько-чеську війну, радше, йшлося про перерозподіл сфер впливу в регіоні. Ця успішна для київського князя зовнішньополітична акція увінчалася династичним шлюбом Володимира з двома “чехинями” – Малфрідною та Аділь, остання з яких могла бути донькою місцевого перемишльського князя моравського або чеського походження²¹⁵.

Проте похід 979/981 рр. лише розпочав інтеграцію черв'ян до державного організму Русі, процес якої затягнувся на декілька наступних десятиліть. Опосередковано це підтверджують археологічні джерела, адже один з найбільших поселенських комплексів черв'ян поблизу Гуцьова існував і в XI ст.

Chelma // Chelm i Chelmskie w dziejach / Pod red. R. Szczygła, – Chelm, 1996. – S. 24; Fokt K. Zagadka plemion... – S. 444–445; Florek M. Topografia plemienna... – S. 25, 27.

²¹¹ Нещодавно Ігор Мицько висунув оригінальне припущення про помилкове розуміння редактором літопису наявного в первісному варіанті чеського терміна “lex” (можновладець вельможа, навіть “dux”, “rex”), появу якого спричинив гіпотетичний шлюб Володимира Святославовича з удовою Славніка, чеського племінного князя: *Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 7 травня 2010 р. – Львів; Броди, 2011. – С. 67–68.* Проте цю версію ми не включаємо до кола вірогідних, позаяк смерть Славніка датується 981 р., а похід київського князя відбувся за два роки раніше. Окрім того, цікаву, але недостатньо аргументовану, ще й ідеологічно

заангажовану гіпотезу висунув у неопублікованій статті 1948 р. Йосип Пеленський, який вважав, що військова виправа 979/981 р. була спрямована проти Німеччини з метою обмеження її експансії на схід: *Пеленський Й. “Червенські городи” (короткий витяг з праці про похід Володимира Великого на захід) // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. 56. – С. 25–27.*

²¹² *Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 408–409.*

²¹³ *Шинаков Е. В. Образование Древнерусского государства: Сравнительно-исторический аспект. – Брянск, 2002. – С. 252.*

²¹⁴ *Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 436; Корольок В. Д. Западные славяне... – С. 86–87, 89; Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 63–64.*

²¹⁵ *Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 245.*

Окрім того, літописна формула "грады Червѣньскыя"²¹⁶ доволі чітко вказує на територіальну чи адміністративну окремішність цього регіону на початку XI ст., попри те, що "...сам термін Червенські гради не має відповідника в географічно-політичній номенклатурі ані східних, ні західних слов'ян"²¹⁷. Появу такого поняття польський історик вбачає у неправильному витлумаченні літописцем наприкінці XI – на початку XII ст. словосполучення "Червень. и иные города"²¹⁸. У нас практично не викликає сумнівів, що редактор літопису, не акцентуючи на особливостях вже неактуальної на той час плеємної географії регіону, або ж достеменно не знаючи її, окреслив штучною дефініцією "Червенські гради" увесь ареал розселення черв'ян.

Очевидно, становище черв'ян на перших порах після включення до Русі мало чим відрізнялося від їх статусу під чеською зверхністю у 960–970-х роках. Позаяк союзницько-трибутарні відносини не могли передбачати чітких та цілеспрямованих заходів одержавлення, у межиріччі Західного Бугу та Вепру надалі існували давні поселенські осередки, втім і Гүців. Поступки Києва плеємній верхівці черв'ян не в останню чергу були

²¹⁶ В історіографії традиційною стала думка про те, що "Червенські гради" були порівняно невеликим і нетривалим територіальним об'єднанням на західній окраїні Волині (Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" ... – С. 109), причому короткий період рубежу X–XI ст. мав бути піком їхнього політичного та економічного розвитку на противагу скромній ролі Червенського уділу в XII–XIII ст.: Котляр Н. Ф. Формирование территории... – С. 27, 30; Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 102, 108. Таке апологетизування "Червенських градів" призвело до того, що до них автоматично включають практично всі відомі городища у межиріччі Західного Бугу та Вепру, окрім Белза, навіть якщо початок їхнього функціонування сягав не раніше середини XI ст. (Червен, Сутейськ, Грудек Надбужний – друга фаза функціонування укріплень, Щебрешин, Юрів, Посадів, Грабовець та ін.): Исаевич Я. Д. Территория та населення... – С. 81; Kuśnierz J. Historia i stan... – Рyc. 1; Gurba J. Wczesnośredniowieczny Czerwień... – С. 54. – Рyc. 2; Волошин М. Хрест та кордон... – С. 52–56; Sikora P., Wotoszyn M. "981 – Volodimer zog zu den Ljachen..." ... – Р. 235–239 (etc.). Є. Ковальчик однією з

перших зреагувала на окреслену суперечність між писемними та археологічними джерелами, висловивши гіпотезу про появу "Червенських градів" у результаті редакції літопису наприкінці XI – на початку XII ст., яка скоригувала історичну реальність X–XI ст.: Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – С. 62. Цей скепсис отримав продовження у працях М. Фльорека, на думку якого, літописні гради є писарською помилкою або маніпуляцією, адже не можна назвати жодної групи городищ кінця X – першої половини XI ст., які б відповідали цій територіальній одиниці: Florek M. Problematyka "Grodów Czerwieńskich" ... – С. 43–44; Ejusdem. Topografia plemienna... – С. 33. Здавалося б, наведений у польського дослідника факт мав покласти край багатолітньому історіографічному міфу, проте проблема полягає в тому, що висловлений аргумент ґрунтується на довільному трактуванні хронології городищ регіону: Ляска В., Погоральський Я. Pogranicze polsko-ruskie... – С. 432.

²¹⁷ Poppe A. Grody Czerwieńskie... – С. 168.

²¹⁸ Ejusdem. Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim // Studia Wczesnośredniowieczne. – Warszawa; Wrocław, 1958. – Т. 4. – С. 283; Ejusdem. Grody Czerwieńskie... – С. 168.

зумовлені зростаючою небезпекою від держави П'ястів, яка у 990-х роках впритул наблизилася до західних володінь Русі.

Такі геополітичні зміни підтверджує інформація Гільдесгеймських анналів, згідно з якою польському князю Болеславу I Хороброму у 992 р. загрозувала війна Русі²¹⁹. Очевидно, побоювання Гнезна спричинили військові дії Володимира Святославовича в 992²²⁰ або ж, згідно з новгородським літописанням, 993 р.²²¹ у Прикарпатті проти хорватських племінних князівств, розташованих неподалік від русько-польського пограниччя²²². Намагаючись ліквідувати потенційну загрозу для східних кодонів своєї держави, Болеслав I Хоробрий вдався до мирних, ймовірно, – успішних переговорів з Києвом, позаяк, згідно з інформацією Никонівського літопису, того ж року "...приидоша послы къ Володимеру отъ Болеслава Лятцакаго"²²³. Невдовзі мирні відносини між Києвом та Гнезном скріпив династичний шлюб сина Володимира Святославовича Святополка та доньки (ім'я не відоме) польського князя Болеслава I Хороброго, укладений не раніше 1009–1010 рр.²²⁴

Проте за декілька років мирне існування Русі та Польщі перервав військовий конфлікт, який описав Титмар Мерзебургський²²⁵. У його хроніці під 1013 р. вміщено запис, що Болеслав "... з нашою (саксонською – В. Л.) допомогою напав на Русь. Спустошивши велику область цієї країни, він наказав перебити всіх печенігів, коли між ними та його людьми сталася сутичка, хоча ті й були його союзниками"²²⁶. Докладному аналізу причин та перебігу військових виправ Болеслава I на Русь у 1013 р. та 1018 р. присвячена низка ґрунтовних публікацій²²⁷, тому зазначимо лише, що перший описаний похід відбувся у серпні–вересні 1013 р.²²⁸ й, найвірогідніше, був спрямований на захоплення Берестя та ареалу розселення черв'ян – "Червенських

²¹⁹ *Annales Hildesheimenses // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores / Ed. G. H. Pertz. – Hannoverae, 1839. – Т. 3. – Р. 69.*

²²⁰ *Ипатьевская летопись. – Стб. 106.*

²²¹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 165.*

²²² *Головко О. Б. Корона Данила Галицького. – С. 92.*

²²³ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9. – С. 64.*

²²⁴ *Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015–1019 // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1995. – Т. 102, zes. 3–4. – С. 13.*

²²⁵ *Про особу Титмара та його працю див: Трильмих В. Епископ из Мерзебурга Титмар и его хроника // Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах / Пер.*

с лат. И. В. Дьяконова. – Москва, 2009. – С. 180–198.

²²⁶ *Титмар Мерзебургский. Хроника. – Кн. 6. – № ХСІ. – С. 128.*

²²⁷ *Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki. – Lwów etc., 1925. – S. 297–311; Jakimowicz R. Szlak wyprawy... – S. 86–94; Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 218–267; Головко А. Б. Древняя Русь... – С. 20–32; Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 451–476; Свердлов М. Б. Домонгольская Русь... – С. 309–311, 334–344; Rosik S. Światopogląd I, książę Turowa i Kijowa, w świetle Kroniki Thietmara. W kręgu przekazów źródłowych do początków Białorusi // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург, 2011. – № 2. – С. 3–10 (etc.).*

²²⁸ *Свердлов М. Б. Домонгольская Русь... – С. 310.*

²²⁹ *Головко А. Б. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. // Киев и западные земли Руси в*

градів"²²⁹. Під час цієї військової акції Болеслав взяв лише Берестя. Невдала спроба Ярослава повернути його зафіксована у джерелах під 1017 р.²³⁰

Ескалація конфлікту навколо західного порубіжжя Русі досягла кульмінації в 1018 р., коли Болеслав, повертаючись восени з походу на Київ, "грады Червѣньскыа заа собѣ и приде въ свою землю"²³¹. На перший погляд, з літописного повідомлення виглядає, що прилучення "Червенських градів" було завершальною акцією 1018 р. Однак, беручи до уваги перше зіткнення між польськими та руськими військами 22 липня 1018 р. на лівому березі Західного Бугу поблизу літописного Волиня²³², припускаємо, що Болеслав опанував територію "Червенських градів" щонайпізніше на початку липня 1018 р.

Варто погодитися з думкою Олександра Головка про збереження напружених відносин між державами Пястів й Рюриковичів, яким сприяли відсутність мирної угоди, захоплення "Червенських градів" та значної кількості полонених русичів²³³. Очевидно, за таких умов Болеслав вирішив схилити на свій бік східнослов'янське населення території між Західним Бугом та Вепром й одним з кроків у цьому напрямі стала поява особливої серії польських монет – так званих "кириличних денарів"²³⁴ з чітко вираженими візантійськими рисами та вибитим на аверсі й реверсі кириличним написом "Болеславъ"²³⁵.

XI–XIII вв. – Минск, 1982. – С. 30; *Назаренко А. В. Древняя Русь...* – С. 77.

²³⁰ Новгородская первая летопись... – С. 15; *Титмар Мерзебургский. Хроника...* – Кн. VII. – № LXV. – С. 160.

²³¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 131.

²³² Там же. – Стб. 130; *Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Предислов., перевод и примечания Л. М. Поповой.* – Москва, 1961. – Кн. 1. – № VII, X. – С. 36–37, 39–410; *Титмар Мерзебургский. Хроника.* – Кн. VIII. – № XXXI. – С. 177.

²³³ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. – С. 103. Автор схильний пов'язати з полоненими русичами Лютомерський могильник поблизу Лодзі у Центральній Польщі: там само. – С. 455, прим. 82. Однак Кристіан Яжджевський, автор досліджень на Лютомерському могильнику, має дещо відмінну думку та припускає, що тут могли бути поховані руські дружинники з прихильників Святополка Окаянного. Так чи інакше, на цьому некрополі, датованому першою чвертю XI ст., виявлено елітарні поховання як кремаційні, так і тілопокладення з доволі багатим інвентарем чітко вираженого варязького походження: *Jazdżewski K. Smentarzysko wczesnośredniowieczne w*

Lutomiersku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949 // Materiały Wczesnośredniowieczne. – Warszawa, 1951. – Т. 1. – С. 91–191; *Ejusdem. Stosunki polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu w świetle archeologii // Pamiętnik słowiański.* – Wrocław; Poznań, 1955. – Т. 4. – С. 355; *Ego же. Элементы древнерусской культуры в Центральной Польше // Древняя Русь и славяне.* – Москва, 1978. – С. 213–218; *Buko A. Archeologia...* – С. 350–354 (etc.).

²³⁴ *Kiersnowski R. O tzw. "ruskich" monetach Bolesława Chrobrego // Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego.* – Warszawa 1958. – С. 101–102; *Исаевич Я. Д. "Грады Червенские"...* – С. 122; *Петегирич В. Писемна культура еліти та "мовчазної більшості" у містах Надбужанщини княжої доби // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 135.

²³⁵ Докладніше див.: *Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк.* – Ленинград, 1968. – С. 184–187; *Szczesniak B. The dependency of Kievan Rus on king Bolesław the Great: numismatic evidence // The Polish Review.* – 1973. – Vol. 18, No 3. – P. 31–43 (etc.).

Проте інтеграція території черв'ян до державного організму П'ястів не увінчалася успіхом через активні намагання Києва повернути західне порубіжжя Русі. Зокрема, під 1030 р. літопис зафіксував: "Ірославъ взѧ Белзь"²³⁶. Захоплення важливого стратегічного пункту у верхів'ях Західного Бугу створювало надійний плацдарм для подальшого просування Ярослава Мудрого на захід. Тим паче, що після смерті Болеслава I Хороброго 1025 р. у Польській державі загострилася соціально-політична криза, яка значно послабила позиції новообраного короля Мешка II (1025–1034)²³⁷. За свідченнями джерел, такою ситуацією скористався київський князь, взявши союзником імператора Священної Римської імперії Конрада II та заручившись підтримкою молодших братів Мешка II – Беспріма й Оттона, останній з яких тривалий час мав політичний притулок на Русі²³⁸. У 1031 р. Ярослав Мудрий спільно з братом Мстиславом²³⁹, "...собраста воѧ многы. и идоста на Лахы. и зааста градъ

²³⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 137.

²³⁷ Королюк В. Д. Западные славяне... – С. 279–284.

²³⁸ Annales Hildesheimenses... – P. 98; Brunwilarensis monasterii fundatio edente R. Koepke // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (далі – MGHS) / Editit G. H. Pertz. – Hannoverae, 1854. – Т. 11. – P. 403; Wiponis Vita Chuonradi II. imperatoris // MGHS. – Т. 11. – P. 269–270.

²³⁹ Згідно з відомостями саги скальда Тьодольва Арнорссона, у поході 1031 р. проти "ляхів" (в оригіналі виступає етнонім "Laesum"/"Lesum"/"Laesom") брала участь варязька дружина на чолі з хевдінгами Гарольдом Сігурдссоном і Ейлівом Ренгвальдссоном: Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.). – Москва, 2000. – С. 100, 114, 124, 133; Banaszkiwicz J. "Lestek" (Lesir) i "Lechici" (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2001. – Т. 108, zesz. 2. – С. 6–9. Принагідно зазначимо, що, попри домінуюче в літературі твердження стосовно помітної присутності скандинавів у польській армії (Kara M. Siły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów // Kronika Wielkopolski. – Poznań, 1993. – Nr 3(62). – С. 33–47; Buko A. Archeologia... – С. 350–354; Wołoszyn M. Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X–XII wieku // Świat Słowian wczesnego średniowiecza / Pod red. M. Dworaczyka i

in. – Warszawa, 2006. – С. 595–613), нещодавнє дослідження авторитетних вчених вказує на незначну роль вікінгів у військовій організації ранньоп'ястівської монархії (Bogacki M., Kucypera P., Pudło P. Uwagi na temat obecności Skandynawów w wojskowości wczesnopiastowskiej // Kim jesteś człowiekiem? Funeralia Lednickie. – Spotkanie 13. – Poznań, 2011. – С. 105–116). Властиво тому саме з середовищем варязьких найманців руських князів, втім і Ярослава Мудрого, варто пов'язувати виявлену в межиріччі Західного Бугу та Вепру низку артефактів, зокрема мечі типу "Н", "S", "Z" за класифікацією Петерсена з Бельчонц, Долгобичова та Коденя, датованих X–XI ст. (Kuśnierz J. Znaleźiska... – С. 150. – Рyc. 2, 1–2). До цієї категорії можна віднести й так звані мініатюрні сокирки XI–XII ст. з Грудека Надбужного, Крилова та Любліна (Wołoszyn M. Ze studiów nad obecnością... – Рyc. 1c, 2; Piotrowski M., Kępka M., Żuchowska M. Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie // Pogranicze polsko-ruskie... – С. 112–113. – Рyc. 21), які належали до сфери *sacrum* скандинавських дружинників. Дискусії з цього приводу див: Макаров Н. А. Древнерусские амулеты-топорики // Российская археология. – Москва, 1992. – № 2. – С. 51; Wołoszyn M. Ze studiów nad obecnością... – С. 601–602; Pranke P. Droga Olafa Haraldssona do świętości – przyczynek do badań nad zagadnieniem kultu Świętego Olafa w kontekście hipotez interpretacyjnych dotyczących

Червеньська шпатья. и повоевоста Ладьскую землю. и многы Лахы приведоста. и раздѣлиста ѿ. и посади Ярославъ своѿа по Руси. и суть и до сего днѣи"²⁴⁰.

З цього часу землі черв'ян безперервно знаходилися під владою Києва, а пізніше – Галицько-Волинської держави й перестали бути об'єктом територіальних зазіхань Польщі²⁴¹. Після остаточного приєднання цих теренів до Русі тут виникла ціла низка укріплень бургівського типу – Червен, Сутейськ, Юрів, Посадів, Щебрешин та ін., які стали основою адміністративно-територіального розвитку Червенської землі наприкінці XI – в середині XIII ст.²⁴²

Польські дослідники, виходчи від другої частини літописної статті 1031 р., вважають за доцільне вести мову про масове переселення західнослов'янської людності з Побужжя на Поросся, після чого у регіоні почало переважати населення руського походження²⁴³. Як наслідок, практично всі категорії археологічного матеріалу XI–XIII ст. у межиріччі Вепру та Західного Бугу трактуються польськими дослідниками як такі, що були "руськими впливами", "з аналогами на території Русі", "східного/руського походження", "із західноруськими рисами", "чужими впливами", "наслідком контактів з Руссю"²⁴⁴. Ми не заперечуємо таких керованих зверху міграцій²⁴⁵, однак навряд чи вони мали настільки суттєві наслідки, аби призвести

znalezisk toporków miniaturowych // *Pomorania Antiqua*. – Gdańsk, 2009. – Т. 22. – S. 61–75 (etc.).

²⁴⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 137.

²⁴¹ Щоправда, в синтезах з історії Польщі трапляються гіпотези, засновані на повідомленні Яна Длугоша про відвоювання Болеславом II Сміливим (Щедрим) "Червенських градів" у 1069–1074 рр. або 1077 р.: *Щавелева Н. И.* Древняя Русь в "Польской истории" Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2004. – С. 117–118, 267–268. Див.: *Zakrzewski S.* Okres do schyłku XII w. // *Historia polityczna Polski. Cz. 1: Wieki średnie / Encyklopedia Polska*. – Kraków, 1920. – Т. 5, cz. 1. – S. 74–75; *Wyrozumski J.* Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370) / *Wielka Historia Polski*. – Kraków 1999. – Т. 2. – S. 118; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. – Львів, 2002. – С. 28 (та ін.). Проте ані критична оцінка цієї частини твору Я. Длугоша (*Semkowicz A.* Krytyczny rozbiór "Dziejów polskich" Jana Długosza do roku 1384. – Kraków, 1887. – S. 130), ні розгляд "руської" політики польського короля (*Powierski J.* Kryzys rządów Bolesława Śmiałego: polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej. – Gdańsk, 1992. – S. 187–189) не дають серйозних аргументів для таких висновків.

²⁴² *Ляска В., Погоральський Я.* Pogranicze polsko-ruskie... – С. 433.

²⁴³ *Stańczyk D.* Pogranicze polsko-ruskie odcinka nadbużańskiego w świetle źródeł ruskich XII–XIV wieku i w historiografii // *Początki sąsiedztwa...* – S. 209; *Piotrowski M.* Niektóre problemy w badaniach nad pograniczem polsko-ruskim we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie // *Pogranicze polsko-ruskie...* – S. 76.

²⁴⁴ *Piotrowski M., Kępa M., Żuchowska M.* Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki... – S. 83–138.

²⁴⁵ Окрім писемних джерел, таку вимушену міграцію підтверджують й археологічні матеріали, виявлені на пам'ятках Поросся, зокрема на поселенні та ґрунтовому могильнику поблизу с. Миколаївка на правому березі Рoci – кераміка "дорогочинського типу", прикраси західнослов'янського походження та ін.: *Моця О.* Південна "Руська земля" – Київ, 2007. – С. 74; *Його ж.* Поховальні пам'ятки середньовічних часів західноруського прикордоння – особливості обряду та сліди міжетнічних контактів // *In silvis, campis et... urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim / Pod. red. S. Cygan, M. Glinianowicza, P. Kotowicza*. – Rzeszów; Sanok, 2010. – S. 47–48. Євген Шинаков розглядає

до зміни етнічного обличчя регіону. Безсумнівно, таке трактування етнічного характеру населення регіону має основою теорію “лендзянського суперетносу”, яка стала аксіоматичною і в польському археологічному середовищі²⁴⁶. Щоправда, дослідники не ідентифікують жодних етнокультурних рис, притаманних лендзянам як прапольському населенню²⁴⁷. Відчуваючи слабкість наукового обґрунтування присутності лендзян на цих територіях, Міхал Парчевський відзначив, що суттєвих відмінностей, які б слугували етнорозмежувальними чинниками, на Волині і Прикарпатті у VI–X ст. не зафіксовано²⁴⁸. Подібною думки дотримується й Олександр Головка, зазначаючи: “... у контексті минувшини Східної Європи бужани-волиняни за своїм культурно-господарським типом були ближчими до сусідів на заході – віслян-лендзян, ніж, наприклад, до в'ятичів чи радимичів...”²⁴⁹.

Водночас маємо всі підстави стверджувати східнослов'янську, чи, радше, карпато-волинську домінанту у слов'яно-руський час на Побужжі²⁵⁰, яку наголошують прикметні особливості матеріальної культури автохтонних мешканців²⁵¹. Оскільки проблема етнічного характеру населення між Західним Бугом та Вепром вимагає окремого дослідження, звернемося лише до розгляду етновизначальних рис слов'янського житла, зокрема, опалювальних споруд V–X ст.

Основним типом житла для празько-корчацької культури V–VII ст., первісним ядром розселення носіїв якої була територія від Пруту і Середнього Дністра до Західного Бугу й Вісли, була напівземлянка, підквадратна в плані, з піччю кам'яною, інколи зафіксовано глиняні печі, зокрема на поселеннях поблизу Ріпнева у верхів'ях Західного Бугу²⁵². Натомість

це переселення як приклад міграції “оборонного” значення, позаяк поселення “ляхів” на неосвоєній території степового кордону з печенігами унеможливило їх потенційну втечу та дозволяло пересунути основну укріплену лінію Правобережжя зі Стугни на Рось: Шинаков Е. В. Переселенческая политика киевских князей в контексте государственогенеза // Исследования по русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию профессора И. Я. Фроянова. – Москва, 2006. – С. 127–128.

²⁴⁶ Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni. – Kraków, 1991. – S. 37–43; *Ejusedem*. Początki sąsiedztwa polsko-rusko-słowackiego w świetle danych archeologicznych // Początki sąsiedztwa... – S. 75–77; *Ejusedem*. Problem Łędzian... – S. 151–165; Buko A. Archeologia... – S. 85–86, 138–141; Rozwałka A. Główne etapy... – S. 61–64 (etc.).

²⁴⁷ Ляска В. Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu: historia i kultura – religia [Рецензія на книгу] // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 14. – С. 509–510.

²⁴⁸ Parczewski M. Początki sąsiedztwa... – S. 74–75, 77.

²⁴⁹ Головка О. Похід київського князя... – С. 45.

²⁵⁰ Ісаєвич Я. Д. Територія та населення... – С. 77–78; Його ж. До історії взаємин... – С. 80–81.

²⁵¹ Кучинко М. М. Матеріальна культура населення междуречья Західного Буга і Вепра в IX–XIII вв. // Исследования по истории... – С. 87–89; Його ж. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст. – Луцьк, 2009. – С. 343–355.

²⁵² Kobyliński Z. Settlement structures in Central Europe at the beginning of the Middle Ages // *Origins of Central Europe* / Ed. P. Urbańczyk. – Warsaw, 1997. – P. 100; Баран В. Д. Давні слов'яни (Україна крізь віки. – Т. 3). – Київ, 1998. – С. 34–37.

слов'янським старожитностям типу Дзедзіце VI–VII ст. у Центральній та Північній Польщі притаманне домінування наземних жител видовженого овалного плану з опалювальною спорудою у вигляді вогнища, деколи з кам'яним обкладенням²⁵³. На території між Віслою та Західним Бугом досліджено декілька жител V–VII ст. із печами, спорудженими або з каменю (Підберізіці²⁵⁴, Львів²⁵⁵, Ромош²⁵⁶, Люблін-Чвартек²⁵⁷, Зубовичі(?)²⁵⁸), або з глини (Підбірці²⁵⁹, Ріпнів I–III²⁶⁰, Люблін-Чвартек, Люблін-Кіркут-Гродзіско²⁶¹, Стрижів²⁶²). Як бачимо, є усі підстави погодитися з Тарасом Милянком, який вказав на єдність традицій житлобудування V–VII ст. у межиріччі верхів'їв Дністра, Західного Бугу та Вісли²⁶³.

Такі тенденції спорудження жител набули продовження і в VIII–X ст. Зокрема Анджей Новаковський ствердив, що етнорозмежувальною рисою у Верхньому Побужжі є опалювальні споруди, а саме кам'яні та глиняні печі, характерні для карпато-волинської традиції, та вогнища, домінуючі у прапольському середовищі²⁶⁴. Подібні думки висловили Збігнев і Урсула Кобиліньські²⁶⁵, а також Марцін Піотровський, який вказав використання фрагментів кераміки чи каміння при спорудженні печей як ознаку переваги східнослов'янського етнічного елементу²⁶⁶. Характерно, що в межиріччі Вісли та Західного Бугу досліджено значну кількість жител VIII – початку

²⁵³ Баран В. Д. Давні слов'яни... – С. 74, 76.

²⁵⁴ Козак Д. Н. Археологічні пам'ятки рубежу та першої половини I тис. н. е. в околицях Львова // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 61–64.

²⁵⁵ Петегурич В. Поселенські структури... – С. 101. – Рис. 2.

²⁵⁶ Крушельницькая Л. И., Долынская М. Л. Работы Западнобугской экспедиции // Археологические открытия 1971 года. – Москва, 1972. – С. 367.

²⁵⁷ Hoczyk-Siwkova S. Małopolska północno-wschodnia... – Рис. 6, 3.

²⁵⁸ Kuśnierz J., Urbański A. Obiekt mieszkalny z początków wczesnego średniowiecza w Zubowicach stan. 35, pow. Zamość // Archeoslavica. – Kraków, 1998. – Т. 3. – С. 152. – Рис. 4.

²⁵⁹ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – Київ, 1972. – С. 206–208.

²⁶⁰ Погоральський Я. Опалювальні споруди у житлах V–X ст. з порубіжжя Волині та Прикарпаття // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2009. – Вип. 12. – С. 67–68.

²⁶¹ Hoczyk-Siwkova S. Chronologia ceramiki wczesnośredniowiecznej (VI–IX w.) z Lublina // Slavia Antiqua. – Poznań, 1978. – Т. 25. – С. 189–223.

²⁶² Zakościelna A., Gurba J. Obiekt mieszkalny z początków wczesnego średniowiecza ze stan. 28 w Swierszczowie Kolonii, woj. Zamojskie // Archaeoslavica. – Kraków, 1993. – Vol. 2. – С. 7–24.

²⁶³ Милян Т. Р. Пам'ятки празько-корчацької культури у верхів'ях Дністра, Західного Бугу та Вісли у V–VII ст. Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2008. – С. 7.

²⁶⁴ Nowakowski A. Górne Pobuże w wiekach VIII–XI. Zagadnienia kultury / Acta Archaeologica Lodziensia. – Łódź, 1972. – Т. 21. – С. 94–95, 100–103.

²⁶⁵ Kobylińscy U. i Z. Wczesnośredniowieczna ziemianka z Haciek na Podlasiu. Przyczynek do zagadnienia relacji kulturowych między Słowiańszczyzną Wshodnią i Zachodnią // Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu / Pod red. M. Dulnicza. – Lublin; Warszawa, 2003. – С. 300.

²⁶⁶ Piotrowski M. Słowianie na Roztoczu w okresie wczesnego średniowiecza // Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy / Pod red. E. Banasiewicz-Szykuły. – Lublin, 2005. – С. 105.

XI ст. з печами, спорудженими з каменю (Буськ²⁶⁷, Деревляни²⁶⁸, Ромош²⁶⁹, Гребенне²⁷⁰, Стрижів (об'єкти 7, 9)²⁷¹, Тептюхів²⁷², Сонсядка²⁷³, Щебрешин²⁷⁴, Гуців(?)²⁷⁵ та ін.) та з глини (Буськ²⁷⁶, Тишиця²⁷⁷, Ромош²⁷⁸, Волайовичі²⁷⁹, Сонсядка²⁸⁰, Стрижів (об'єкти 1–3, 5, 8–10)²⁸¹, Городок Надбужний²⁸² та ін.).

²⁶⁷ Филипчук М. Звіт про рятівні роботи Буської госпдогвірної археологічної експедиції № 61 в 1988 р. на місці будівництва заводу "Автопромпокриття" // Науковий архів ІА НАН України. – 1988. – № 1989/127. – С. 2–3. – Рис. 3; Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Вип. 3. – С. 142, 146–147. – Рис. 10.

²⁶⁸ Чайка Р. М. Археологические исследования в зонах мелиоративных работ Львовского облводхоза в 1987 г. году // Наук. архів ІА НАН України. – 1987. – № 1987/144. – С. 19–20; Його ж. Підсумки досліджень... – С. 263–264.

²⁶⁹ Кропоткин В. В. Отчет об археологических исследованиях поселения и могильника у с. Ромош Сокальского района Львовской области в 1975 году // Наук. архів ІА НАН України. – 1975. – № 1975/124. – С. 4; Его же. Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальского р-на Львовской обл. в 1976 году // Наук. архів ІА НАН України. – 1976. – № 1976/114. – С. 9; Его же. Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальского района Львовской области в 1977 году // Наук. архів ІА НАН України. – 1977. – № 1977/122. – С. 8; Его же. Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальского района Львовской области в 1984 году // Наук. архів ІА НАН України. – 1984. – № 1984/93. – С. 4.

²⁷⁰ Kokowski A. Od Słowian do kultury pomorskiej // Archeologia na drodze – drogi archeologii. VI wystawa Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Muzeum UMCS: katalog wystawy pod honorowym patronatem Dyrektora Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Lublinie inż. Janusza Wójtowicza i Jego Magnificencji Rektora UMCS prof. dr. hab. Wiesława Andrzeja Kamińskiego / Pod red. A. Kowalski. – Lublin, 2006. – S. 29. – Foto 1–4.

²⁷¹ Musianowicz K. Osada z IX–X w. w Strzyżowie, pow. Hrubieszów na tle osadnictwa

górnego Pobuża // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1975. – Т. 40, zes. 1. – S. 90–92.

²⁷² Hoczyk-Siwkowska S. Małopolska północno-wschodnia... – S. 116.

²⁷³ Wartolowska Z. Grod czerwieński Sutijski na pograniczu polsko-ruskim / Swiatowit. – Warszawa, 1958. – Т. 22. – S. 66.

²⁷⁴ Siwkowska S. Szczepreszyn (badania 1978 i 1979 r.) // Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim 1979 roku. – Lublin, 1979. – S. 11–13.

²⁷⁵ Urbański A. Półziemianka wczesnośredniowieczna z Guciowa stan. IX, woj. Zamojskie // Archeologia Polski Środkowo-wschodniej. – Т. 3. – S. 148.

²⁷⁶ Петегурич В. М. Звіт про роботу Буської госпдогвірної археологічної експедиції в 1989 р. // Наук. архів ІА НАН України. – 1991. – № 1989/221. – С. 3, 8. – Рис. 10; Довгань П. Північно-східна ділянка городища літописного Бужська // Археологія і давня історія... – С. 360–362. – Рис. 3.

²⁷⁷ Чайка Р. М. Археологічні дослідження на Західному Бузі (1981 р.) // Наук. архів ІА НАН України. – 1982. – № 1981/711. – С. 2–3. – Рис. 2; Пелешин М. А., Чайка Р. М. Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII–XI ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1988. – Вип. 24: З історії стародавності і середньовіччя. – С. 54.

²⁷⁸ Аулих В. В. Древнерусское поселение на Западном Буге // Археологические открытия 1968 года. – Москва, 1969. – С. 327–329.

²⁷⁹ Uzarowiczowa A. Wyniki badań sondazowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Wołajowicach, pow. Hrubieszów // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1964. – Т. 30, zes. 3–4. – S. 398–416.

²⁸⁰ Piotrowski M. Słowianie na Roztoczu... – S. 105.

²⁸¹ Musianowicz K. Osada z IX–X w... – S. 86–90, 92–93.

²⁸² Buko A. Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań. – Wrocław etc., 1990. – S. 178–179. – Ryc. 85.

Як наслідок, до польських дослідників виникає логічне запитання: чи взагалі коректно вживати термін “рутенізація” в етнічному розумінні стосовно східнослов'янського населення у верхів'ях Західного Бугу? Ми не заперечуємо “рутенізації” черв'ян в політико-адміністративному чи релігійному вимірах після їх входження до Русі, хоча, радше, в цьому руслі варто заводити мову про “одержавлення” та пов'язану з ним християнізацію. Поява ж інноваційних технологій виробництва з Русі, на якому так наголошують адепти теорії про “рутенізацію”, було логічним наслідком інтеграції племінної території Побужжя до руського державного організму. Зрештою, масове поширення в XI–XIII ст. у межиріччі Західного Бугу та Вепру тих чи інших предметів, пов'язаних з руською чи “східною” традицією (насамперед, релігійною)²⁸³, свідчить про те, що навіть коли ці речі й привозилися, то для населення, яке до цієї традиції належало²⁸⁴.

Підсумовуючи, бачимо, що, етнонім “Zeriuani”/“Zuireani”, згаданий у тексті “Географа Баварського”, можна надійно пов'язати з черв'янами у верхів'ях Західного Бугу. Ця етнічна спільнота входила до групи волинських племен, територія яких була районом поширення невеликих етносів, що вирізнялися особливостями побуту, звичаїв та елементами матеріальної культури²⁸⁵. Упродовж IX–X ст. серед черв'ян набирають обертів потестарні процеси, що підтверджує функціонування низки потужних городищ – осередків племінної влади, які контролювали розгалужену мережу поселенських комплексів у басейнах річок різного порядку. Вигідне геополітичне розташування черв'ян зумовило тривалу боротьбу за їхню територію між Прагою, Києвом та Гнєзно, переможцем якої, зважаючи на східнослов'янський характер регіону, у 1030-х роках вийшла Русь.

Насамкінець зазначимо, що поданий у нашому тексті приклад комплексного аналізу етнопотестарної спільноти черв'ян ще раз підкреслює важливість інтердисциплінарності у дослідженнях такого ґатунку, без використання якої на історичній чи археологічній мапах Центрально-Східної Європи надалі будуть залишатися чимало “віртуальних” чи “літературних” племен. Водночас розуміємо, що спільний шлях археологів та істориків у студіях над ранньосередньовічними поселенськими структурами нелегкий і подекуди суперечливий, але можливі перспективи таких досліджень вартують затрачених зусиль.

Львівський національний університет імені Івана Франка

²⁸³ Докладніше див.: Wołoszyn M. Europa Środkowo-Wschodnia a cywilizacja bizantyjsko-ruska w X–XIII w. Próba interpretacji źródeł archeologicznych // Prace Komisji Środkoeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności. – Kraków, 2006. – T. 14. – S. 33–45; *Ejusdem*. Ze studiów nad obecnością... – S. 595–613; *Ejusdem*. Między Gniezmem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza // U źródeł

Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych / Red. M. Dębiec, M. Wołoszyn. – Rzeszów, 2007. – S. 177–206 (etc.).

²⁸⁴ Ляска В., Погоральський Я. Pogranicze polsko-ruskie... – С. 436–439.

²⁸⁵ Королюк В. Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории... – С. 18.

Таблиця 1. Ранньосередньовічні археологічні пам'ятки в басейні р. Волиця

Легенда:

A – порядковий номер (відповідає номеру пам'ятки на рис. 3)

B – назва пам'ятки

C – тип пам'ятки

D – хронологія, ст. (PC – раннє середньовіччя)

E – тип топографічного положення: 1– тераса, 2 – мис, 3 – заплава, 4 – вододіл

F – напрям експозиції схилу

G – площа поширення культурного шару, га

H – відстань до найближчої синхронної пам'ятки, км

I – гідромережа

J – Archiwum zakładowe WUOZ Delegatura w Zamościu, № квадрата, інвентарний номер

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
1	Вішенкі I	курган з інгумацією	X–XI	4					85–88, –
2	Анепол II	селище	X–XIII	4	N, WN	–1	0,4	вододіл між Волицею та Волаївкою	85–88, № 11150
3	Анепол III	селище	X–XIII	4	N	–0,5	0,4	вододіл між Волицею та Волаївкою	85–88, № 11151
4	Кринічки I	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11155
5	Кринічки II	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11156
6	Кринічки IV	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11158
7	Орлув Мурований Колонія IV	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11161
8	Орлув Мурований Колонія VIII	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11165
9	Орлув Мурований Колонія IX	селище (?)	PC	2	N, NE, E, ES	–5	3,15	Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11166
10	Сузміце II	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11179

11	Сузміце VII	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11184
12	Сузміце IX	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11186
13	Сузміце X	селище (?)	PC	2	E, ES, S, SW	-5	0,95	Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11187
14	Сузміце XII	місцезнах.	PC	2				Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11189
15	Подхуцка V	селище (?)	PC	2	ES, S, SW, W, WN	-1	0,4	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11198
16	Калінувка IV	селище	PC	2	NE, E, ES	-1	0,4	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11203
17	Калінувка V	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11204
18	Калінувка VI	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11205
19	Калінувка XVI	місцезнах.	PC					Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11215
20	Стриов VI	селище (?)	PC	2	ES	-1	3,15	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	85–88, № 11231
21	Скербешів XII	місцезнах.	PC			-		Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10633
22	Скербешів XIII	місцезнах.	PC			-		Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10634
23	Скербешів XVI	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10637
24	Скербешів XVII	селище	PC	2	N, NE, E, ES, S	-5	0,5	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10638
25	Скербешів XIX	селище	X	2	SW, W, WN	-0,5	0,25	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10640
26	Скербешів XX	селище	X	1	W	-0,5	0,25	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10641

27	Скербешів XXI	селище (?)	X	2	N, NE, SW, W, WN	-0,5	0,3	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10642
28	Скербешів XXIII	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10644
29	Скербешів XXIV	селище (?)	PC	2	E, ES, S	-0,5	0,5	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10645
30	Скербешів XXV	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10646
31	Скербешів XXVI	селище	IX–X	1	S	-5	0,6	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10647
32	Завода III	селище	IX–X	2	E, ES, S, SW, W	-1	0,25	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10650
33	Завода IV	селище	PC	2	ES, S	-1	0,3	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10651
34	Завода V	селище (?)	PC	1	SW	-0,5	0,3	Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10652
35	Завода VIII	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10655
36	Майдан Скербешовський II	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10664
37	Ліпіна Стара I	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–89, № 10665
38	Вулька Тучапська IV	селище	PC	1	N, NE	-0,5	1,45	Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11001
39	Тучапи VII	селище	PC	1	S, SW	-1	0,45	Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11005
40	Тучапи XI	селище (?)	PC	1	WN	-0,5	0,35	Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11009
41	Тучапи XII	селище	PC	1	S	-0,1	0,35	Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11010
42	Тучапи XVIII	селище (?)	PC	1	S	-0,5	1,45	Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11016
43	Тучапи XIV	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11022

44	Тучапи XVII	місцезнах.	РС						Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11025
45	Тучапи XXXIII	місцезнах.	РС						Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11031
46	Високе Друге II	місцезнах.	РС						Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11037
47	Високе Перше I	місцезнах.	РС						Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11039
48	Високе Перше II	селище (?)	РС	2	ES, S	-0,5	0,25		Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11040
49	Високе Перше III	селище	РС	2	ES, S, SW	-0,5	0,25		Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11041
50	Високе Перше IV	селище	РС	1	SW	-0,5	0,25		Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11042
51	Ольшанка I	селище	РС	1	S	-0,1	1,5		Волиця– Вепр – Вісла	85–90, № 11045
52	Скибиці I	городище	VIII– X	2		-5	0,2		Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	85–91, № 7745; Bana- siewicz, 1990, s. 97
53	Скибиці II ур. Острі- вець	селище (супутник городища)	VIII– X	3		-5	0,2		Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7746; Niedz- wiad- kowie, Rozwał- ka, 1997, s. 148
54	Скибиці III	курган- ний мо- гильник	VIII– X (?)							Niedz- wiad- kowie, Rozwał- ka, 1997, s. 148
55	Холужно I	селище	РС	2	E, ES	-1	0,55		струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, MCH/ A/241
56	Чехувка III	селище	РС	1	ES	-0,5	0,45		Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7802

57	Чехувка IV	селище	РС	2	E, ES, S, SW	-1	0,55	Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7803
58	Чехувка VII	місцезнах.	РС					Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7806
59	Холужно III	селище (?)	до X	1	N, NE	-0,5	0,55	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7812
60	Бяловоди Колонія Друга III	селище	VIII– X	3	N, NE, E, ES, S, SW, W, WN	-5	0,4	Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7821
61	Бяловоди Колонія Друга IV	селище	VIII– X	2	NE, E, ES	-5	0,35	Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7822
62	Орнатовичі XXXIII	місцезнах.	РС					Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7825
63	Орнатовичі XXXIV	місцезнах.	РС					Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7826
64	Орнатовичі XXXVIII	селище	VIII– X	2	S, SW, W	-5	0,2	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7830
65	Орнатовичі XXXIX	селище (?)	VIII– X	2	E	-0,5	0,2	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7831
66	Орнатовичі XLI	селище	VIII– X	2	N, NE, E	-1	0,3	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7833
67	Орнатовичі XLII	селище (?)	РС	2	N, NE	-1	0,25	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7834

68	Орнатовичі XLIII	селище	VIII–X	1	N, NE, E	–5	0,25	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7835
69	Орнатовичі XLIV	селище (?)	X–XIII	2	ES	–0,5	0,15	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7836
70	Орнатовичі XLV	селище	X–XIII	2	ES	–0,5	0,15	струмок – Калинівка – Волиця – Вепр – Вісла	85–91, № 7837
71	Хуцка Дужа VI	селище (?)	PC	2	ES, S	–5	0,6	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	86–88, № 11583
72	Хуцка Дужа XV	селище (?)	PC	1	S	–0,1	0,6	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	86–88, № 11592
73	Хуцка Мала IV	селище (?)	PC	1	E, ES, S	–1	0,9	струмок – Волиця – Вепр – Вісла	86–88, № 11604
74	Стриюв XXIV	місцезнах.	VIII–X					струмок – Волиця – Вепр – Вісла	86–88, № 11614
75	Стриюв XXVIII	місцезнах.	PC					струмок – Волиця – Вепр – Вісла	86–88, № 11618
76	Скербешів XI	селище (?)	X–XIII	2	WN	–0,5	0,7	Волиця–Вепр – Вісла	86–89, № 2750
77	Сади I	місцезнах.	IX–X					Волиця – Вепр – Вісла	86–89, № 2751
78	Сади II	селище	X–XIII	2	E, ES, S, SW, W, WN	–5	0,2	Волиця – Вепр – Вісла	86–89, № 2752
79	Сади III	селище (?)	IX–X	2	E, ES, S, SW, W	–0,5	0,15	Волиця – Вепр – Вісла	86–89, № 2753

80	Сади IV	селище	X–XIII	2	N, NE, E, ES, S, SW, W, WN	-5	0,15	Волиця – Вепр – Вісла	86–89, № 2754
81	Ліпіна Нова II	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2757
82	Ліпіна Нова III	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2758
83	Ліпіна Нова III	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2759
84	Лловець II	місцезнах.	PC					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2763
85	Лловець III	місцезнах.	PC					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2764
86	Лловець VIII	селище (?)	X–XI	3	W, WN	-0,5	0,7	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2769
87	Лазиська I	місцезнах.	IX–X					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2776
88	Лазиська I	місцезнах.	IX–X					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–89, № 2777
89	Грабовець XXX	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2168
90	Скоморохи Дужі IV	селище (?)	PC	1	S, SW	-0,5	0,3	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2172
91	Скоморохи Дужі VI	селище	VIII– X	3	N, NE, E, ES, S, SW, W, WN	-5	0,5	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2172

92	Скоморохи Малі II	селище	PC	1	NE, E, ES	-5	0,25	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2175
93	Скоморохи Малі III	селище	PC	1	NE	-1	0,25	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2176
94	Скоморохи Малі V	селище	X–XIII	1	E	-1	0,3	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2178
95	Скоморохи Малі VI	селище	X–XIII	1	NE	-0,5	0,2	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2179
96	Скоморохи Малі VII	селище	X–XIII	2	NE, E, ES, S	-5	0,2	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2180
97	Скоморохи Малі VIII	селище	X–XIV	1	E	-0,5	0,3	Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2181
98	Скоморохи Малі XVII	селище (?)	PC	2	N, NE, S, SW, W, WN	-5	0,3	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2190
99	Скоморохи Малі XXI	місцезнах.	PC					Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2194
100	Скоморохи Малі XXI	місцезнах.	IX					Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2197
101	Седлісько VII	селище (?)	X–XII	1	SW	-5	0,8	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2317
102	Седлісько IX	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2319
103	Седлісько X	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2665
104	Седлісько XI	селище	VIII– X	1	ES	-5	0,8	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2666
105	Ланові Сол- тиси II	селище (?)	PC	1	N	-1	0,7	струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2668

106	Рогув II	місцезнах.	РС					струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2671
107	Рогув III	місцезнах.	РС					струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2672
108	Рогув IV	селище	VIII– X	2	N, NE, E	–1	0,4	струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2673
109	Рогув V	селище	VIII– X	2	N, NE, E, W, WN	–5	0,4	струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–90, № 2674
110	Евусін III	селище (?)	РС	1	N, W, WN	–0,5	1,7	струмок –струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–89, № 6909
111	Колонія Сітно I	селище	РС	2	NE, E, ES	–1	0,4	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–89, № 6962
112	Роздоли Подзруд- ла I	місцезнах.	РС					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–89, № 6966
113	Колонія Сітно II	селище	VIII– IX	2	N, NE, E, W, WN	–5	0,4	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–89, № 6967
114	Станіслав- ка I	місцезнах.	РС					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–89, № 6968
115	Жукув I	селище	РС	1	NE, E, ES		0,6	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № КА UMCS / 4880
116	Цешин XVIII	селище	X–XIII	2	NE, E, ES	–5	0,2	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9626

117	Цешин XIX	селище (?)	X-XIII	2	S	-0,5	0,2	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9627
118	Цешин XIX	місцезнах.	PC					струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9628
119	Рогув XIV	селище (?)	PC	2	N, NE, E	-0,5	0,15	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9638
120	Рогув XV	селище	PC	2		-1	0,15	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9639
121	Рогув XVI	селище (?)	PC	2	NE, E, ES	-1	0,15	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9640
122	Рогув XXIV	місцезнах.	PC					струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9648
123	Рогув XXXII	місцезнах.	PC					струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9656
124	Свідніки I	селище	X-XI	1	N, NE, E	-1	0,3	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9658
125	Свідніки VI	селище (?)	PC	1	E	-0,1	0,3	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9663
126	Свідніки VIII	селище	PC	2	N, WN	-1	0,2	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9665
127	Свідніки IX	селище (?)	PC	1	N, NE, E	-1	0,2	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9666
128	Свідніки X	селище	X-XI	1	N, NE, WN	-5	0,2	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9667
129	Свідніки XV	місцезнах.	PC					струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9672
130	Свідніки XIX	місцезнах.	PC					струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–90, № 9676

131	Свідники XXII	місцезнах.	PC					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9679
132	Свідники XXIX	місцезнах.	PC					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9686
133	Свідники XXXII	селище (?)	PC	1	N, WN	-1	0,45	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9689
134	Свідники XXXV	місцезнах.	PC					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9692
135	Свідники XXXVII	місцезнах.	PC					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9694
136	Жуков III	місцезнах.	PC					струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9701
137	Жуков X	селище	PC	1	S	-1	0,15	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9708
138	Жуков XI	селище	PC	1	S	-0,5	0,15	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9709
139	Жуков XII	селище (?)	PC	1	S	-0,5	0,15	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9710
140	Станіслав- ка IV	селище (?)	PC	1	S	-0,5	1,4	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–90, № 9728
141	Седлісько XII	селище	X-XIII	2	ES, S, SW	-5	0,4	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 6983
142	Гора Грабо- вець I	селище	X-XIII	1	S, SW	-5	0,9	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 6985
143	Броніслав- ка IX	селище (?)	PC	1	W, WN	-0,5	0,15	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 6998
144	Броніслав- ка X	селище (?)	PC	3		-5	0,15	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 6999

145	Даньчи-поль I	селище	VIII–IX	1	N, NE, WN	–5	0,4	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7000
146	Даньчи-поль III	селище	PC	1	N, NE, E	–0,5	0,4	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7002
147	Даньчи-поль V	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7004
148	Даньчи-поль VIII	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7007
149	Даньчи-поль IX	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7008
150	Даньчи-поль XII	селище	PC	1	WN	–1	1,10	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7008
151	Шистовіце IV	селище	PC	1	E, ES, S, SW	–5	0,9	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7014
152	Шистовіце XII	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7022
153	Орнатовичі VIII	селище (?)	PC	2	N, NE, E	–5	0,2	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7034
154	Орнатовичі IX	селище (?)	PC	2	N, NE, E, ES	–5	0,2	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7035
155	Чарторія XV	селище	X–XIII	2	S, SW	–1	0,2	струмок – Волиця–Вепр – Вісла	87–91, № 10059
156	Орнатовичі X	селище	X–XIII	1	N, NE, E	–1	0,15	Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7036
157	Орнатовичі XV	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця–Вепр – Вісла	86–91, № 7041

158	Орнатовичі XVI	селище	X–XIII	2	E, ES, S, SW, W	-5	0,7	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7042
159	Орнатовичі Колонія I	місцезнах.	PC					струмок – Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7058
160	Грабовчик I	селище	VIII–X	2	N, NE, E, ES, S, SW, W	-15	0,3	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7062
161	Грабовчик II	селище	VIII–X	2	N, NE, E, ES, S, SW, W, WN	-15	0,3	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7063
162	Грабовчик III	селище (?)	PC	2	S, SW	-0,5	0,4	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7064
163	Грабовець XLIV	селище	VIII–X	1	S, SW	-5	0,4	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7149
164	Грабовець XLV	селище	PC	2	NE, E, ES	-5	0,5	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7150
165	Грабовець LIV	селище	VIII–IX	2	E, ES, S, SW, W	-5	0,7	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	86–91, № 7159
166	Гора Грабовець II	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10034
167	Гора Грабовець XII	місцезнах.	PC					Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10037

168	Гора Грабовець XIII	селище	PC	2	N	-5	0,8	Калинівка – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10038
169	Гора Грабовець XXII	селище	X–XIII	2	S	-0,5	0,6	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10047
170	Чартория VII	селище	PC	2	N, WN	-1	0,25	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10051
171	Чартория XIV	селище	X	2	NE, E	-0,5	0,2	струмок – Волиця– Вепр – Вісла	87–91, № 10058

